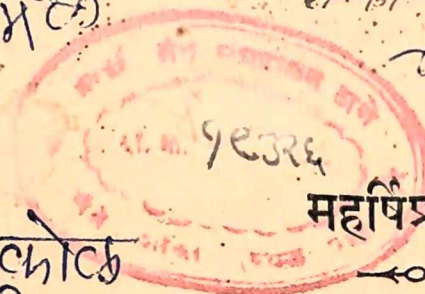
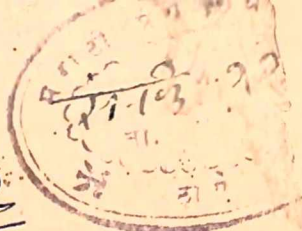

३३

३३

३३

महर्षिप्रसाद.

किरकोळ

७५५

३३

कौतन अथवा पुराण आटपलें ह्यणजे आपणांमध्ये प्रसाद वांटण्याचा परिपाठ पूर्वीपासून चालत आला आहे. तो प्रसाद हें एका प्रकारचें स्मरणाचें दृढीकरण आहे. जें काय श्रवण झालें तें अंतःकरणांत चांगलें विचावें, आणि त्याप्रमाणें वृत्ति व्हावी, ह्याकरितां ती एक कृति आहे. त्यांत तात्पर्य लक्षांत ठेवायाचें असतें, आणि त्याचा उपयोग त्या प्रसादासारखा-खिरा-पतीसारखा गोड व्हावा, अशी इच्छा असते. तसें कांहीं हें थोडेंसें आहे. महादेव गोविंद रानडे-आपणांतले महर्षि-हे तर स्वर्गवासी झाले आहेत. ते खरोखर महर्षि होते. त्यांचें स्तुतिस्तोत्र मोठ्या भक्तीनें सर्वत्र चालले आहे. ते असे महर्षि कसे झाले -कोणत्या गुणांनीं-कोणत्या विचारांनीं झाले हें थोडेंसें तरी सामान्य जनांच्या आणि विशेषकरून आपल्या होतकरू पिढीच्या लोकांच्या लक्षांत यावें, ह्याकरितां हा प्रयत्न आहे. प्रयत्न अल्प आहे. ह्यांत क्रमवीम धरण्यास अवकाश नाही. ह्यणजे प्रसादाचें मिश्रण असतें, तसें कांहीं हें

आहे. प्रसादांत नारळ, साकर, वेलदोडा इत्यादि पदार्थ सरमिसळ केलेले असतात. तरी, ते सगळे चांगले असल्याकारणानें, आणि ते भक्तीच्या स्मरणार्थ पुढें आल्याच्या योगानें विशेष गोड वाटतात, मधुर लागतात. तसें ह्या लेखाचें आहे. हें भक्तांस मान्य होईल, अशी आशा आहे. ह्या प्रसादाचा ग्रहणानें महादेवरावांच्या चरित्राच्या लोकनाची नुसती जिज्ञासा उत्पन्न झाल. तरी आमच्या श्रमांचें सार्थक्य झाल्याचें समाधान आह्मांस वाटे.

महादेवरावांनीं वावर सारखें नवें राज्य स्थापिलें नाहीं; नानकांसारखा नवा धर्म स्थापिला नाहीं; कोळंबसासारखे नवे देश शोधून काढिले नाहींत; सर ऐझाक न्युटन-सारखे नवे शोध लाविले नाहींत; अथवा व्यासासारखे भारतप्राय ग्रंथ लिहिले नाहींत. असें असतां, त्यांच्या मरणाची वार्ता ऐकून आज सगळें हिंदुस्थान अतिशयित हळहळत आहे, आणि फार मोठा माणूस गेल्या ह्यणून मोठमोठे लोक दुःखित झाले आहेत,

इंगित आहे काय? जीवंतपणी
गे मरणोत्तर महादेवरावांचें एवढें देव्हारें
व्हावें, हा एक फार मोठा प्रश्न आहे.
चें उत्तर थोडक्यांत मिळालें, तर
आमच्या सगळ्या देशवांधवांस आणि विशेषे-
करून आमच्या होतकरू पिढीस विचार
करण्यास हा एक अत्यंत उपयुक्त विषय
होईल, किंवा अंशतः तरी त्यांचें अनुकरण
करण्यास एक मार्ग होईल, असें वाटतें.
मगून त्याविषयी थोडक्यांत विवेचन कर-
ण्याचा विचार आहे.

ह्या विषयाचें चिंतन करित असतां,
वामनपंडितांचा एक श्लोक सुचला:—

विपत्कालीं धैर्यं प्रभुपणिं सहिष्णुत्व वरवं
सभे पांडित्याचा प्रसूर समरीं शौर्यं मिरवे
स्वकीर्तीच्या ठायीं प्रचुर रति विद्याव्यसन जे
तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे.

ह्यांत गुणरूपानें महादेवराव स्पष्ट दृश्य-
मान होतात. अथवा, माधवरावांचें चरित्र
मनांत आणिलें कीं हे गुण मूर्तिमंत ज्ञान-
दृष्टीपुढें उभे राहातात. ह्याचाच अर्थ ते
सत्पुरुष होते, ह्मणून त्यांचे एवढें देव्हारें
चाललें आहे. आतां हे गुण त्यांचे ठायीं
कसे प्रगट झाले, ह्याविषयी थोडें थोडें
विवेचन करावयाचें.

तर प्रथम विपत्कालीं धैर्य, तें कसें
होतें? प्रत्यक्ष व्यक्तीच्या संबधानें पाहिलें
असतां, माधवरावांस कोणत्याही प्रकारचा
कधीं विपत्काल आला नव्हता. परंतु, ते
आपणां स्वतःकरितां जगत नव्हते. तर, ते
आपल्या देशाकरितां जगत होते. मिस्तर
ए. ओ. ह्यूम, ह्मणजे राष्ट्रीय सभेचे जनक,
एकदां असें ह्मणाले कीं, “अष्टौप्रहर
हिंदुस्थानाच्या हिताचा विचार करणारे गृहस्थ
हे एवढेच कायते एक आहेत. हे आमचे
गुरु आहेत.” आणखी, त्यांस हा त्यांचा
देश सर्व प्रकारें विपत्तिग्रस्त दिसत असे.
त्याविषयीं ते निरंतर मोठी काळजी
वाहत असत. तरी त्यांस कधीं निराशा
शिवली नाही. त्यांना आपल्या राष्ट्राच्या
पुनरुज्जीवनाची मोठी आशाच होती असें
नव्हे, तर मोठी खातरी होती. आणि
तीवरून त्यांना मोठें धैर्य येत असे. त्या-
विषयींचे उद्गार त्यांच्या भाषणांत आणि
लेखांत वारंवार येत असत. ते ह्मणत
कीं, आपल्या राष्ट्राच्या पुनरुज्जीवनाचीं
बळकट वीजें अद्याप आपल्या राष्ट्राचे ठायीं
विद्यमान आहेत. त्यांची जर यथास्थितपणें
जोपासना केली, तर त्यांस यथाकालीं उत्तम
फलें येण्याची आशा आहे. त्यांनीं मराठ्यां-
च्या इतिहासांत लिहिलें आहे कीं, “शिवाजी

महाराज दिल्लीस कैदेंत पडले, संभाजी महाराजांस मोंगलांनीं कैद केलें, आणि राजाराम महाराज दक्षिणेंत गेले, पाणिपत येथील मराठ्यांचा पराभव, आणि नारायणराव पेशवे ह्यांच्या वधानंतर, रावोबादादांस एकीकडे ठेवून, आंतलेआंत कलह असतां, प्रधानमंडळीनें राज्य चालविलें, हे अनेक प्रसंग मोठे आणीबाणीचे—मराठ्यांच्या सामर्थ्याच्या जीवावरचे—होते, त्यांतून पार पडून मराठ्यांच्या शक्तीनें पुढें बरेच दिवस तग धरिला, ह्यावरून, तींत कांहीं खरोखर जोम आहे—जीव आहे असें उघड आहे. तरी, पुढें जितका वेळपर्यंत ही शक्ति तगली होती, तितक्या वेळाच्या मानावरून त्या शक्तीचें मान वसविणें बरोबर होणार नाहीं.” ह्मणजे, त्यांच्या ह्मण्याचा आशय असा दिसतो कीं, मराठ्यांची शक्ति जरी नष्ट झाली आहे असें दिसत आहे, तरी ती खरोखर नष्ट झाली नाहीं आहे. तिला योग्य जीवन मिळालें तर ती चांगली जोरानें उभारेल, आणि जर तिला चांगली दिशा लाविली, तर तिचा फार चांगला उपयोग होईल. हें केवळ ह्याच विषयांत नव्हतें. सर्व लहान मोठ्या विषयांत त्यांना अशीच मोठी आशा होती. जे उद्योग सध्या वसले आहेत, ते जर पुनः, सध्यांच्या कालदेशवर्तमानास

अनुसरून आपल्या हातीं घेतले, आणि चालविले, तर त्यांस यथाकालीं उत्तम फलें येतील, अशी त्यांची खातरी असे. ह्याचा सगळ्यांचा आशय असा आहे कीं, आपल्या देशाला जी विपन्नावस्था प्राप्त झाली आहे, ती, आपण उद्योग केले असतां नष्ट होऊन, त्यास संपन्नावस्था येईल, असें त्यांस खर्चात वाटत होतें.

आतां प्रभुपणि सहिष्णुत्व बरवें—हें त्यांचे ठायीं फार चांगलें होतें. आमच्या प्रत्यक्ष माहीतगारांची गोष्ट असो. परंतु, टाइम्स आफ् इंडियासारख्या परक्या पत्रांनीं देखील असें ह्मटलें आहे कीं, ह्यांच्या विरोध्यांनीं ह्यांजवर जरी समक्ष भयंकर शब्दप्रहार वारंवार केले, तरी त्यांस त्यांनीं कटु उत्तरानें कधीं दुखविलें नाहीं. हाच प्रकार लेखांत कितीएक वेळां झाला आहे. ह्याशिवाय, कोणीं त्यांचा केवढाही अपराध केला, तरी, ते कधीं रागावले नाहींत, अशा त्यांच्या शेंकडें गोष्टी त्यांच्या परिचयाचीं माणसें सांगतात. हें सहिष्णुत्व होतें.

सभे पांडित्याचा प्रसर—ह्याविषयीं विशेष लिहिण्याचें प्रयोजनच नाहीं. कां कीं, त्यांच्या वक्तृत्वाची प्रशंसा सर्वतोमुखीं गाजत आहे. ते बोलत असत तोंपर्यंत त्यांच्या

विरोध्यांसही त्यांचे विचार शिरसाबंध वाटत असत, आणि त्यांच्या विरुद्ध बोलण्यास छाती होत नसे. ह्याची साक्ष आमच्या पुणेकर मित्रांकडून उत्तम मिळेल.

समरीं शौर्य—हे त्यांच्या नित्याचरणांत व्यक्त झाले. त्यांस मत्सरादि शत्रूंची पुष्कळ समरीं करावीं लागलीं. परंतु, शेवटीं त्यांनीं त्यांवर जय मिळविला. हेच त्यांच्या साधुत्वाचें मुख्य लक्षण होतें.

स्वकीर्तीच्या ठायीं प्रचुर रति—ही व्यवहारिक दृष्ट्या नव्हती. त्यांनीं ती-करितां कधीं प्रयत्न केले नाहींत. परंतु, त्यांचें आचरण असें होतें कीं, ती त्यांच्या मागे लागून त्यांच्या गळां पडली. तें सर्व विश्रुत आहे.

आणि **विद्येचें व्यसन**—ह्याविषयीं तर बोलायालाच नको. मरण येईपर्यंत विद्याभ्यास चालला होता. जस्टिस मेकार्थीच्या ग्रंथाचें श्रवण केल्यावर एका तासाच्या आंत त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें !

पुण्याच्या सार्वजनिक सभेचें सगळेंच हणणें सरकारास आवडत असे असें नाहीं. परंतु, त्यांस जें काय विचारावयाचें किंवा कळवायाचें, त्यास महादेवरावांनीं, आपल्या विचा-

रांनीं आणि भाषासौष्टवानें असें काहीं स्वरूप द्यावें कीं, त्या सभेच्या पत्रांस उत्तर देणें हें आपल्या मोठेपणास आणि सभ्यपणास आवश्यक आहे, असें सरकारास वाटे. त्याच्या योगानें त्या सभेचें वजन सरकारांत वाढलें होतें.

कोणी एक तरुण मनुष्य काहीं विद्या शिकण्याकरितां विजायतेस काहीं दिवस जाऊन राहिला होता. त्यानें त्या विषयाची बरीच माहिती करून घेतली. आणि तो इकडे आल्यावर त्यास महादेवरावांनीं तिकडची विद्योपक्रमाची हकीकत ल्याहायास सांगितली. ती त्यानें लिहिली. ती तशी चांगली, मासिक पुस्तकांत घालण्यासारखी, सुरेख लिहिली नव्हती, हणून ती सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिक पुस्तकाच्या संपादकांनीं, निरुपयोगी हणून महादेवरावांकडे पाहाण्यास पाठविली. महादेवरावांनीं ती तेवढी माहिती घेऊन, ती आपल्या प्रौढ आणि विशुद्ध इंग्लिश भाषेनें उत्तम प्रकारें लिहून, ती, त्या तरुण माणसाच्या नांवानें, त्या पुस्तकांत प्रसिद्ध केली. आणि त्याच्या लिहिण्यांत आपण हात घातल्याबद्दल त्याची क्षमा मागितली !

इ. स. १९०० च्या दिसेंबरांत लाहोर येथें राष्ट्रीय सामाजिक परिषद भरली होती. तेथें, कांहीं शीक लोकांस खिस्ती धर्मांतून पुनः शीक धर्मांत घेतल्यावरून जी मोठी दुफळी पूर्वीच माजली होती, तिच्या पक्ष-पात्यांची मारामार होण्याची वेळ आली. दोन्ही पक्षांचे लोक एकमेकांच्या आंगांवर तुटून पडण्यास तयार झाले. तें पाहून बाकीची मंडळी भयभीत होऊन बसली. इतक्यांत, प्रोफेसर गोखले ह्यांनी त्या श्रोधाविष्ट गृहस्थांतल्या एका मोठ्या पुढाऱ्याच्या कानांत जाऊन हळूच सांगितलें की, “ नामदार न्यायमूर्ति महादेवराव रानडे फार आजारी असल्यामुळें त्यांस सभेस येतां आलें नाहीं. त्यांनीं आपणांस एवढेंच सांगितलें आहे कीं, आपणांतले हे पक्षकलह एकीकडे ठेवून ही सभा सुरक्षितपणें पार पडे असें करावें. ” तें कानीं पडतांच, एकादा मंत्र कानांत सांगावा तसें होऊन, त्या गृहस्थाचा राग नाहींसा झाला, आणि तो खालीं बसला; आणि त्याचा प्रतिपक्षी जरी त्यास नानाप्रकारच्या शब्दांनीं ताडीत होता, तरी, त्यानें त्याला एक देखील शब्द परत केला नाहीं.

प्रोफेसर आबाजी त्रिष्णु काथवटे ह्यांनीं त्यांच्या संबंधानें, हिंदु युनियन क्लबमध्ये, फार चांगलें भाषण केलें. तेव्हां त्यांच्या स्वभावाचें वर्णन आपल्या शब्दांनीं न करितां, भगवद्गीतेंतले श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलेले साहा श्लोक झणून दाखविले. ते हे:—

अद्वेष्टासर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी. १
संतुष्टः सततं योगीयतात्मा दृढनिश्चयः
मय्यर्पितमनो बुद्धिर्यो मद्भक्तः समेप्रियः २
यस्मान्नो द्विजते लोको लोका न्नो द्विजते च यः
हर्षामर्षभयो द्वैर्गैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ६
योनहृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः समेप्रियः ४
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ५
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनेकेनचित्
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ६

अध्याय बारावा.

ह्यांचा अर्थ.

जो कोणाचाही द्वेष करीत नाहीं, जो सर्व भूतांचा मित्र, जो दयाळू, ज्याला माझेपणा नाहीं, मीपणा नाहीं, सुखदुःख हीं दोन्ही ज्याला समान, जो क्षमावान्, जो सर्वदा संतुष्ट, जो स्थिरचित्त, ज्याच्या मनाचा

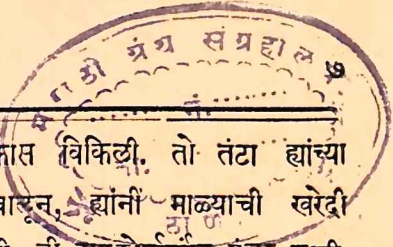
संयम ज्ञाला, ज्याचा निश्चय बळकट, ज्यानें आपलें मन आणि बुद्धि हीं मला अर्पित केलीं, असा जो माझा भक्त तो मला आवडतो. ज्यापासून जनाला भीति वाटत नाही, जनापासून ज्याला भीति वाटत नाही; हर्ष, दुसऱ्याचें सुख पाहून खेद, भय आणि विषाद, ह्या सर्वांपासून जो मुक्त, तो मला आवडतो. जो आनंदानें फुरफुरत नाही, दुःखानें त्रासत नाही, इष्ट पदार्थांचा नाश ज्ञाला असतां शोक करीत नाही, कशाचाही लोभ धरीत नाही, शुभ अशुभ ह्या दोहोंचाही ज्यानें त्याग केला आहे, जो भक्तिमान्, तो मला प्रिय आहे. शत्रूशीं आणि मित्राशीं जो सारखा, मान आणि अपमान ह्या दोहोंमध्ये सारखा, शीत ऊष्ण, सुख दुःख, ह्यांमध्ये सारखा, आणि सर्व आसक्तीपासून जो मुक्त, ज्याला निंदा आणि स्तुति समान, जो बडबड करीत नाही, जो जें काहीं असेल त्यांत संतुष्ट, हें घर माझें असा ज्याला दुरभिमान नाही, ज्याचें चित्त स्थिर, जो भक्तिमान्, तो मनुष्य मला प्रिय आहे.

मुंबईच्या हायकोर्टाचे चीफ जस्टिस सर मायकेल वेस्ट्राप हे, ह्यांचे न्यायाचे ठराव पाहून एकदा असें ह्मणाले कीं, “रावबहादुर

रानडे हे आमच्या शेजारीं हायकोर्टाचे जज्ज शोभण्यासारखे आहेत.”

मुंबईस प्रेसिडेन्सी माजिस्ट्रेट असतां त्यांनीं एका युरोपियन अपराध्यास पन्नास रुपयांच्या चोरीबद्दल साहा महिन्यांची शिक्षा दिली होती, आणि तत्पूर्वीं एका कौचमनास १०० रुपयांची नोट इरवल्याचा वाहाणा केल्याबद्दल १ महिन्याची शिक्षा दिली होती. त्याबद्दल इंग्रजी पत्रांनीं गवगवा केला. तेव्हां ठाण्याचे जज्ज मि. कावलन ह्यांनीं “जस्टिस” ह्या सहीनें पत्रें प्रसिद्ध करून, त्या न्यायाचें मंडन केलें, तेव्हां रावबहादुरांच्या न्यायीपणाविषयीं सर्वांची खातरी झाली.

प्रार्थनासमाजांत तुकारामाच्या “मरण माझें मरोनि गेलें, मज केलें अमर” ह्या अभंगाविषयीं बोध करीत असतां, ते ह्मणाले “साधु ध्यान करितात किंवा कीर्तन करितात, तेव्हां ते तळींन होतात, त्यांस देहाचें भान राहात नाही. विद्यार्थी अभ्यासमग्न होतात, तेव्हां त्यांस दुसरें कशाचें भान राहात नाही; त्यांच्या ध्यानीं मनीं तो विषय भरलेला असतो. तसा कोणीही माणूस एकादा उद्योग मनापासून करूं

लागला, हणजे तो त्यांत गरक होतो; त्याला सुखदुःख कांहीं कळेनासें होतें; तो कर्तव्यमय होतो. ह्यांतच मृत्यु हा मरतो—असें होणें हेंच मृत्यूचें मरण आहे. हणजे, अशा स्थितींत ते मरत नाहींत—तर जगतात—जीवंत असतात. परंतु, आपण विषय सुखाच्या नाहीं लागतो, तेव्हां मात्र खरोखर मरतो!!”

हे पुण्यास स्मालकाज कोर्टाचे जड्ज असतां, एके दिवशीं अकरा वाजतां जेऊन कचेरीला जात असतां बुधवारच्या बागेजवळ एक मोठ्ठकरीण उभी होती. तिनें त्यांना म्हटलें, “दादा ह्या ओझ्याला हात लावतोस?” तें कानीं पडतांच त्यांनीं तिचें ओझें उचलण्यास तिला हात लाविला, आणि गुपचूप आपण पुढें चालते झाले. त्या वेळीं त्यांना हजार रुपये दरमहा होते!

ह्यांच्या हातच्या खटल्यांपैकीं कांहीं मोठे खटले प्रसिद्ध आहेत. त्यांत एक खटला जुन्नरच्या हफूसच्या बागेविषयींचा आहे. ती बाग एका युरोपियनाची होती. ती त्याच्या विधवेनें १९०००० रुपयांस एका माळ्यास विकली होती. त्या संबंधाच्या पावत्या वगैरे सगळें यथास्थित झालें असून, मागाहून, जास्त रकमेच्या आशेनें ती बाग तिनें

दुसऱ्या एकास विकिली. तो तंट्या ह्यांच्या कोर्टांत चासून, ह्यांनीं माळ्याची खरेदी कायम केली. ती हायकोर्टापर्यंत मंजूर झाली.

दुसरा प्रसिद्ध खटला संरजामे ह्यांचा. त्याचा मुद्दा असा होता कीं, बाप विभक्त असतां वारला आणि त्याला पुत्र संतती नसली, तर, त्याच्या जिनगीची मालकी मुलीस मिळावी, इतर कोठें जाऊ नये; हाही ठराव हायकोर्टानें कायम केला, आणि तो इतर कोर्टांनीं घेतला आहे.

चिचवडच्या दत्तक प्रकरणांत असा वाद होता कीं, दत्तविधान झाल्यावर होम-हवन यथास्थित झालें नव्हतें, हणून तें दत्तविधान रद्द करावें. त्यांत ह्यांनीं असें ठरविलें कीं, होमहवन हा दत्त विधानांतला मुख्य भाग नव्हे. हणून तेवढ्यावरून दत्त-विधान रद्द होणें रास्त नाहीं. ह्याप्रमाणेंच हायकोर्टानें ठरविलें.

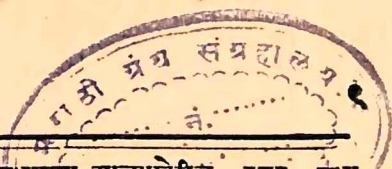
श्रीमति बयाबाईसाहेब महाराज ह्यांस पूर्वीं अन्नवस्त्राबद्दल दरमहा १९ रुपये देण्याचा ठराव झाला होता. त्या वेळीं धान्यादिकांचा भाव फार सस्ता होता,

आणि दावा केला तेव्हां तो भाव फार महाग झाला असून, ज्या संस्थानांतून ती रकम मिळत होती, त्या संस्थानांचे उत्पन्न त्या मानाने मगच्यापेक्षा पुष्कळ वाढलें होतें. हा सगळा प्रकार मनांत आणून ह्यांनीं १९ रुपयांचे ४० रुपये केले. तो ठराव, हायकोर्टापर्यंत मंजूर पडला.

न्यायाच्या कामांत ह्यांच्या इत्तेके बारीक पाहणारे न्यायाधीश फार थोडे. समन्स निघाले कोणत्या तारखेस, लागले कोणत्या तारखेस, समन्स निघाले त्या जागेहून समन्स लाविल्या जागीं जाण्यास मार्ग कोणत्या प्रकारचा आहे, त्याला जो वेळ लागला आहे तो यथायोग्य आहे कीं नाहीं, हे सगळे ते फार बारकाईनें पाहत असत. त्याच्या योगाने त्यांत कांहीं कसर राहत नसे.

त्यांनीं पुण्यांत काय केले, हे पुष्कळांनीं आपापल्यापरी लिहिले आहे आणि सांगितले आहे. त्या सगळ्यांचे तात्पर्य केसरीकारांनीं उत्तम प्रकारें ग्रथित केले आहे. ते असे. "राज्य करण्याची शिस्तवार रीति, चोंहीकडे लावून दिलेलीं कायद्यांचीं बंधनें, जमीन माहणी, आगगाड्या, तारायंत्रें, शाळा, पोस्ट

हपिसें, वगैरे राज्यव्यवस्थेच्या अपूर्व धाटाने लोक अगदीं दिपून गेल्यासारखें झाले होत. त्यांतून बंडाचा पराभव झाल्यावर तर इंग्रजी राज्याची छाप अधिकच बसली गेली. जुन्या सरदार घराण्यांतील पुरुषांस राजकारणांत पडण्याची जरूर नसल्यामुळे त्यांच्या आंगचे गुण लुप्तप्राय झाले, व पुणे पाठशाळेंतून तयार झालेले नवीन विद्वान सरकारी नौकरिंत घेतल्यामुळे प्राप्त झालेल्या मानांतच दंग होऊन राहिले. जी पुण्याची तीच सगळ्या राष्ट्राची स्थिति होती. माधवरावजी पुण्यास येण्यापूर्वी येथील विश्रामबाग कालेज किंवा पूनाकालेजमधून बुद्धिवान व विद्वान मंडळी तयार होऊन बाहेर पडली नव्हती असें नाहीं. पण वर निर्दिष्ट केलेल्या अनेक कारणांमुळे राष्ट्रमधील चळवळ अगदीं बंद पडून गेली होती, व कोणास आपण पुढें काय करावें हें सुचत नसून आपली हल्लींची स्थिति बरी किंवा वाईट, हें कळत नव्हतें. माधवरावजींनीं पुण्यांत जेव्हां पाऊल ठेविलें, तेव्हां या राष्ट्राच्या जुन्या राजधानीची स्थिति वरच्या प्रमाणें झाली होती, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. कोणत्याही प्रकारची चळवळ करण्याविषयीं पराङ्मुखता आणि केवळ स्वहितपरायणतेमुळे अथवा पूर्वीच्या अमदानींत ज्या गुणांची चाहा होत होती,

व गुण नेटिवांच्या आंगीं तरी असण्याची आवश्यकता न. राहिल्यामुळे, एक प्रकारचे लोकांच्या पुढाऱ्यांच्या आंगीं आलेले शैथिल्य हेच कायते सर्व देशभर नजरेस येत होते. महाराष्ट्र देश अगदीं थंड गोळा होऊन पडला होता. या थंडया गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेने उबविली असतां तो पुनः सजीव होईल, व हातपाय हालवूं लागेल, ह्याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून, अनेक दिशांनीं, अनेक उपायांनीं, अनेक रीतींनीं त्यास पुनः जीवंत करण्याचे दुर्धर काम आंगावर घेऊन त्याकरितां जीवापाड जर कोणी मेहेनत केली असेल, तर ती प्रथमतः माधवरावजींनीं केली, असें झटले पाहिजे. व आमच्या मते हेंच ह्यांच्या थोरवीचें किंवा असामान्य मोठेपणाचें मुख्य चिन्ह होय.... माधवरावजींच्या आंगचा पहिला गुण हा कीं, सर्व दिशांनीं व सर्व बाजूंनीं राष्ट्राची उन्नति झाली पाहिजे, असें त्यांस वाटत होते, व त्या सर्व दिशांचें व बाजूंचें सांगोपांग परीक्षण करून त्यांच्या योग्यायोग्यतेबद्दल निर्णय करण्याइतकी परमेश्वरानें त्यांस प्रगल्भ व व्यापक बुद्धि दिली होती. धर्म-व्यवस्था, समाजसुधारणा, उद्योगधंदे, शिक्षण, राजकीय व्यवस्था, वगैरे सर्व नाबतीत आझी मागे आहो, व ह्या सर्व

गोष्टींत सुधारणा झाल्याखेरीज इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांची आपणांस बरोबरी करितां यावयाची नाही, असा त्यांचा पक्का प्रह झाला होता. सन १८०० सालीं निवर्तलेल्या नानाफडणिसांस मोडकळीस आलेली पेशवाई कशी सुरक्षित ठेवावी याची ज्याप्रमाणें रात्रंदिवस काळजी वाटत असे, तद्वतच एकुणिसाव्या शतकाच्या शेवटलीं पंचवीस तीस वर्षे महादेवरावजींनीं राज्यक्रांतीनें कांहीं वेळ स्तब्ध झालेल्या महाराष्ट्रास कसें सजीव करितां येईल, ह्या काळजींत घालविलीं. आणि केवळ महाराष्ट्राकरितांच नव्हे, तर सर्व हिंदुस्थानाबद्दल अशाच तऱ्हेचे विचार त्यांच्या मनामध्ये सदैव घोळत असत. पाश्चिमात्य शिक्षणाबरोबरच एक प्रकारची सार्वजनिक जबाबदारी आपणांवर येऊन पडते, ही गोष्ट माधवरावजींनीं पुरी ओळखिली होती, व आपल्या पंचवीस तीस वर्षांच्या वर्तनक्रमानें लोकांस ती जबाबदारी कशी बजावावी, ह्याचें उत्कृष्ट उदाहरण घालून देऊन त्यांनीं महाराष्ट्राचाच नव्हे, तर हिंदुस्थानदेशाचा लौकिक राखिला, असें ह्मणणें भाग आहे. महाराष्ट्रांतील लोकांस सार्वजनिक बाबतींत चळवळ करण्याचें जर कोणी शिक्षण दिलें असेल, तर ते माधवरावजींच

होत. ...महाराष्ट्रांत कांहीं जर आज जोम आढळून येत असला, त्यांतील वक्ते व लेखक जर निर्भयपणें सार्वजनिक गोष्टींची चर्चा करीत असले, तर तें माधवरावजींच्या २९ वर्षांच्या दीर्घयोगाचें फळ होय. ”

इ.स. १८६२ च्या एप्रिल महिन्याच्या २८ व्या तारखेस, तेव्हांचे गव्हर्नर आणि चान्सलर सर बार्टल फ्रियर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली युनिव्हर्सिटीचा अगदीं पहिला पदवीदान-समारंभ झाला. त्या वेळीं—

महादेव गोविंद रानडे
रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर
बाळ मंगेश वागळे
वामन आबाजी मोडक
बर्जोरजी वैरामजी
कैकुपूरू रस्तमजी विक्राजी
शांताराम विठ्ठल
नसरवानजी जहांगीर लाम्ना

ह्यांस बी. ए.

आणि

ह्यांस एल. एम.

अशा पदव्या दिल्या. हे अगदीं पाहिले प्रा-
ज्वेट होत. ह्यांस उद्देशून, चान्सलर ह्यांनीं
जें काय ह्मटलें, त्याचें तात्पर्य असें होतें:—
“ तुह्यांस आतां माझे सांगणें असें आहे कीं,
तुह्मी आतां कोणत्या एकाद्या शाळेंतले वि-
द्यार्थी नाही आहांत, तर ह्या विश्वविद्यालयाचे
पदवीधर आहांत. आतां तुह्यांला केवळ आ-
पल्या गुरूकडून अथवा आपल्या सरकाराक-
डूनच चांगलें ह्मणून व्यावयाचें आहे

असें नव्हे, तर जगांतल्या सगळ्या
विद्वन्मंडळाकडून धन्य ह्मणवून व्यावयाचें
आहे. शिवाय, तुह्यांला ह्या विश्वविद्यालयाचा
लौकिक राखावयाचा आहे. ज्या ज्या ठिकाणीं
ह्या विश्वविद्यालयाचा विद्योपक्रम ज्ञात झाला
आहे, त्या त्या ठिकाणीं ह्याची कीर्ति तुह्यांस
स्थापित केली पाहिजे. आणखी, ह्या विश्व-
विद्यालयाकरितां सगळ्या विषयांचे गुरु युरो-
पांतून आणावे लागतात—तुमच्या देशांतल्या
प्राचीन भाषांचे अध्यापकही तिकडून आणावे
लागतात, हें लांछन तुमच्या देशच्या विद्वा-
नांतून काढून टाकिलें पाहिजे. तुह्मीं
लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, जें काय ज्ञान
तुह्यांला येथें दिलें आहे, तें एका पवित्र
ठेव्यासारखें आहे, आणि तें तुह्मीं आपल्या
देशबांधवांच्या हितार्थ खरचावें ह्मणून दिलें
आहे. तुह्यांसारख्या शेंदोनशें लोकांस जें
काय ज्ञान येथें मिळेल, तें त्यांनीं आपल्या
सहस्रावधि किंवा लक्षावधि देशबांधवांस
उपयोगीं पडेल असें केलें पाहिजे.
आतां, केवळ ह्या विश्वविद्यालयाचाच लौकिक
तुमच्या हातांत आहे असें नव्हे, तर तुमच्या
सगळ्या राष्ट्राचा लौकिक तुमच्या हातामध्ये
आहे. . . . कांहीं युरोपियन लोकांस असें
वाटतें आहे कीं, तुह्यां एशिआंतल्या लोकांची
बुद्धि आतां धकली आहे, अशक्त शाली

आहे, तिला कदाचित् थोडी बहुत ज्ञानधारणा अद्याप करितां येईल, परंतु, त्या ज्ञानाच्या योगानें जे पराक्रम तुमच्या पूर्वजांस करितां आले ते तुमच्यानें व्हावयाचे नाहीत. हा ग्रह तुह्मी खोटा करून दाखविला पाहिजे. त्या-प्रमाणेंच, स्वतः तुमच्या लोकांत पुष्कळांचा ग्रह असा आहे कीं, ह्या प्रकारचें शिक्षण जें आहे, त्याच्या योगानें सामाजिक नीति नाहीशी व्हावयाची आहे, गर्विष्ठपणा याव-याचा आहे, आणि मातापितरांविषयीं तिरस्कार उत्पन्न व्हावयाचा आहे, हा ग्रहही तुह्मी खोटा करून दाखविला पाहिजे. न्यूटन आणि बेकन ह्यांच्यासारखें जर तुह्मांस महाज्ञान संपादावयाचें आहे, तर त्यांशीं तादात्म्य करून, नम्रतेनें, निरभिमानानें, पूज्यबुद्धीनें, विद्यार्थ्यांच्या नात्यानें आणि शुद्ध अंतःकरणानें तें संपादिलें पाहिजे. आणखी, विश्वविद्यालयाचा एक मोठा सिद्धांत लक्षांत ठेवा कीं, ज्ञान हें नीतिमत्तेच्या आधारानें राहात असतें, ह्मणून जर तुह्मांला विद्वान आणि शहाणे व्हावयाचें असेल, तर, त्यांत यश येण्यास जशी बुद्धिमत्ता आवश्यक आहे, तशी अंतःकरणशुद्धिही आवश्यक आहे.” हा उपदेश महादेवरावांनीं लक्षांत ठेवून, जन्मभर कायावाचामनेंकरून त्याप्रमाणें वागायास प्रयत्न केला, हेंच त्यांच्या साधुत्वाचें बीज होय.

महादेवरावांची पहिली बायको मृत्यु पाव-ल्यावर, त्यांच्या सुधारक मतानुसार, त्यांनीं वि-धवाविवाह करायला पाहिजे होता. तो त्यांनीं केला नाही, आणि दुसरें लग्न पहिल्या परि-पाठानुरूप लहान मुलीशीं केलें, ह्यांत त्यांचा दुष्टस्पीपणा किंवा दृढनिश्चयाचा कमतरपणा दिसून आला, असें कांहीं लोकांचें ह्मणणें पडतें. परंतु, तें बरोबर नाही. त्या प्रसंगीं, एकीकडे पितुराज्ञा आणि दुसरीकडे सुधार-णापक्ष, अशी स्थिति त्यांची झाली होती. त्या स्थितीमध्ये, त्यांनीं, पितुराज्ञेचा विशेष मान केला, हें त्यांचें करणें, ह्या आमच्या भारतवर्षांतल्या सर्वमान्य प्राचीन वंश परि-पाठानुरूप अगदीं यथार्थ होतें. पितुराज्ञेचें माहात्म्य तरुण होतकरू मंडळींस महादेवरा-वांनीं दाखविलें. मोठीं माणसें असेंच करीत असतात. ग्लाडस्टन ह्यांनीं केवळ वडिलां-च्या आग्रहानें गणिताचा अभ्यास केला, आणि राजकारणव्यवसाय स्वीकारिला. ए-रव्हीं त्यांच्या मनांत धर्मोपदेशक व्हावयाचें होतें. तसेंच, रोमन राज्याचा मोठा इतिहास लिहिणारा, नामांकित विद्वान, गिबन ह्याचें मन एका मुलीवर फार बसलें असतां, केवळ पितुराज्ञेस्तव त्यानें आपला मनोदय सोडून दिला.

त्यांनी आपला मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा हेतु लिहिला आहे, तो असा:-
“ ह्या इतिहासांत दोन मुख्य गोष्टी सिद्ध करून दाखवायाच्या आहेत, त्या ह्या:-

१. मराठ्यांचा उदय झाला, तो उगाच अकस्मात कसे तरी योग जमून येऊन झाला नाही. तर, तो उदय त्यांच्या जोमाच्या उद्योगाने झाला होता. तो उद्योग त्यांनी केवळ आपले स्वतःचे स्वातंत्र्य स्थापन करण्याकरितां केला नव्हता. तर सर्व संस्थानांनी देशाभिमानास सारखेपणाणे जागृत राहून एका जुटीने वागावे अशासाठी तो प्रयत्न होता. असा प्रयत्न ह्या पूर्वी कधीही झाला नव्हता.

२. त्या प्रयत्नासजे कांहीं यश आले, ते एकंदर हिंदूंच्या सामाजिक, धार्मिक, आणि राजकीय गोष्टी साधण्याच्या उचलीने आले होते. पुढे तो प्रयत्न फसला. तरी, त्या अपयशांत देखील त्यांस उत्तम प्रकारच्या सद्गुणांचे शिक्षण मिळाले. त्या शिक्षणाचा हेतु कदाचित असा असेल की, इंग्लिश साम्राज्याच्या छत्राच्या साह्याने सर्व लोकांनी एकोप्याने वागावे. ”

ता० २० जानेवारी १९०१ च्या अरुणोदय पत्रांत लिहिले आहे:-

“बोरघाटांत रिवर्सिंगजवळ जी आगगाडी

कोसळून पडली त्या संबधाने इंदुप्रकाशाने जी मोठी कामगिरी बजावली त्यांत मि. रानडे यांच्या आंगचा उद्योगीपणा व धैर्य ही अप्रतिम आहेत असे ठरले. त्या अपघातांत फक्त २५।३० माणसें मेलीं असे कंपनीने सांगितले व त्याप्रमाणे त्या प्रकरणाचा निकाल करण्याचा कंपनीचा विचार होता. मि. रानडे यांनी इंदुप्रकाशांतल्या आपल्या लेखांत फार जास्त माणसें मेलीं असें झणून त्याबद्दल कंपनीची खातरी केली. इंदुप्रकाशाच्या या लेखकावर अब्रूची फिर्याद करावी असें कंपनीच्या विलायतच्या डरेक्टरांकडून लिहून आले. मि. रानडे यांस नोटिस झाली व त्यानंतर मि. रानडे यांनी इंदुप्रकाशांत जो लेख लिहिला त्यांत मेलेल्या माणसांचीं नावे, राहाण्याची ठिकाणे, कोठे व कशाकरितां जात होती त्याचा तपशील, हे सर्व प्रसिद्ध केले, आणि आतां कंपनीने पाहिजे तर फिर्याद करण्यास पुढे यावे असें आवाहन केले होते. इतके झाल्यावर फिर्याद करणे अर्थात्च रहित झाले.”

महादेवरावांच्या अस्ति जानेवारीच्या २१ व्या तारखेस प्रयागास पोचल्या. त्या तेथे मोठ्या धार्मिक गांभीर्याने नेऊन त्रिवेणिसंगमांत समाधिस्थ केल्या. अस्तीबरोबर श-

हरांतील शेंकडों मोठमोठे लोक महादेवरावांच्या मृण्मय अवशिष्टास मान देण्याकरितां गेले होते. त्यांत नामदार पंडित विश्वभरनाथ आणि नामदार न्यायमूर्ति बानर्जी हे प्रमुख होते.

“हिंदुस्थानांतील अनेक पत्रांत त्यांची जी स्तुति होत आहे ती योग्य असून त्यापासून स्वदेशाभिमान्यांस पुरता बोध घेतां येईल. मि. रानडे हे विद्यार्थ्यांत विद्यार्थी, विद्वानांत विद्वान्, सुधारकांत सुधारक होते एवढेंच नाही, तर त्यांची वृत्ति नेहमीं संध असल्यामुळे ते साधूंत साधु होते. त्यांचें वळण आह्यां सर्वांस किच्चा घेण्याजोगें होतें. ग्रेट-ब्रिटन जसा ग्लाडस्टनला तसा हिंदुस्थान रानड्यांस मुकला खरा. यांत ईश्वरी योजना आहे. आह्यांसही एकवार ही यात्रा संपवायाची आहे ह्मणून जन्मास येऊन जन्मभूमीची सेवा करणें यांतच भूषण आहे.” हें ज्ञानोदयांत ह्मटलें आहे. हें पत्र ख्रिस्ती धर्माचें पक्षपाती आहे. हें सर्वश्रुत आहेच.

श्लोक.

जयें सकल जन्मही दृढ सरस्वती सेविली,
जयें न तटुपासनीं निजतनुक्षिती ठेविली !
जयें सुरगुरूपरी सरस भाषणें बोलुनी,
अनेक समयीं दिळे बुधसमाज भांदोलुनी. १.

पडोनि मतभेद जो प्रबल केसरीसंगतीं
लढे प्रणयलीलया, बुध जया रणींरंगती,
स्वनंदनवनास तो परततां दुजा केसरी
कुणासह बरोबरी करिल हो अतां केसरी ! २.

स्वकीय मधुरा गिरा चलित विश्वविद्यालयीं
करा ! ह्मणुनि गर्जला बुधजनांत जो अक्षयीं,
असा तनुमनें धनें प्रगतिला स्वभाषेचिया
असे सतत वाहिला, मरण हाय ! आलें तया. ३.
अहो ! खळबळोनि ये हृदय, कांपते लेखणी,
गळे तरि खळे न हें जळ मदीय नेत्रांतुनी !
लिहोत लिहिणार ते बहुत यावरी चांगले,
अजाण जन बोललों किमपि जें मनीं वागलें. ४.
परंतु, न सुचे मला अधिक ह्याहुनी संपती;
असे विनति मात्र, जो सकल शक्तिमान् त्याप्रती :-
जसें गुणनिधान, भो प्रभु ! हरोनि नेलेंस तें
तसें परत आणुनी त्वरित देइं तूं आमुतें ! ५.

हरिणी.

भरतभुवनीं राहोनी जो स्वकीय गुणें तिला
सुरभुवनिची शोभा द्याया सदैव झटे भला,
गुणिजन असा कां नेलासी प्रभो गुणसागरा !
सुरतरुपरी भूलोकीं तो असो शशिशेखरा ! ६.

सयाजीविजय.

साधूनि देशहित सोडुनि सर्व हेवा
केली न यापरि कधीं कुणिं राजसेवा

लोकादरासहि तसाच नृपादरास
होईल पात्र दुसरा गमते न खास! ४.

विद्याविलास.

ना. सर लॉरेन्स जेन्किन्स चीफ जस्टिस, ह्मणाले “मि. ऍडव्होकेट जनरल, व रावसाहेब, आज आपण ज्यासाठी येथें जमलों आहों, तो प्रसंग असा आहे कीं, न्यायमूर्ति रानडे ह्यांच्या मृत्यूनें ह्या कोर्टाची, ह्या इलाख्याची,—किंवा ह्या देशाची ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही—फार मोठी हानि झाली आहे. आपण येथें जमलों आहों ह्यांपैकीं पुष्कळांना न्यायमूर्तीच्या ओळखीचा आणि मैत्रीचा लाभ मजपेक्षां अधिक झाला आहे. पण मला ह्या न्यायासनावर न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचा परिचय यत्किंचित्च जरी झाला, तरी ते अतिशय गंभीर आणि कनवाळू न्यायाधीश असून, पुराव्याचें धोरण समजण्यांत पुरे वाकब्रगार होते, आणि बरोबर न्याय झाला पाहिजे ही त्यांची इच्छा अगदीं उत्कट होती, हें प्रत्ययास आल्यावांचून राहिलें नाहीं. त्यांच्या बरोबर काम करणारांस त्यांचें मत अतिशय महत्वाचें वाटे, त्यांनीं लिहिलेल्या ठरावांवरून त्यांची विद्वत्ता व चातुर्य हीं सतत दिसून येतील; परंतु आज आपण जें दुःख करीत आहों तें केवळ एक

चतुर व मोठ्या योग्यतेचा न्यायाधीश नष्ट झाला ह्मणून करीत आहों असें नाहीं, तर जो मोठ्या योग्यतेचा व प्रेमळ अंतःकरणाचा पुरुष आपणांतून गेला, त्याच्या मरणानें सर्व देशाची मोठी हानि झाली आहे, असें ह्मणण्यास विलंकूल प्रत्यवाय नाहीं. त्यांच्या मरण्याची हर्काकत ऐकून अंतःकरणास द्रव आल्यावांचून राहणार नाहीं; किंवा ह्या तें मरण अतिशय शोकपूरित होतें, असें ह्मटलें तरी चालेल. काम करून भागल्यामुळें न्यायमूर्तींनीं जी थोडी विश्रांति घेतली, व जिच्या योगानें त्यांची प्रकृति पूर्वींप्रमाणें चांगली होईल असें वाटत होतें, त्या विश्रांतीचा प्रारंभ झाला न झाला तोंच त्यांच्यावर हा घाला आला. ह्या वेळींच त्यांनीं फार मोलवान ग्रंथ लिहिण्याचें काम हातीं घेतलें होतें. त्याचप्रमाणें आपल्या समाजाचें कल्याण व्हावें ह्मणून ह्यांचे सतत प्रयत्न सुरू होते, त्या समाजास त्यांच्या चातुर्याची व महानुभवाची फार गरज होती, अशा वेळीं ते गेले. न्यायमूर्तींचा शहणपणा, दूरदर्शीपणा, त्यांचा नेमस्तपणा, व लोकाविषयीं कळकळ, ह्यांची त्यांच्या समाजास या वेळीं अत्यंत गरज होती. त्यांच्या आयुष्यांत त्यांनीं अनेक योग्य कार्यांसाठीं खटपट केली, व ती उत्तम प्रकारें केली. त्यांनीं मानसमानाची हांव

धरली नाही. पण त्यांच्या सद्गुणास व योग्यतेस लुब्ध होऊन तोच त्यांच्याकडे गेला. हल्लीं न्यायमूर्ति आपणांतून गेले आहेत, पण त्यांची स्मृति आपणांत कायम राहिल, व तीबद्दल आपणांस धन्यता वाटेल. कारण त्यांनीं आपल्या निष्कपट साध्या पण उदार चरितानें आपणां सर्वांस धडा घालून दिला आहे.”

“रा० रा० केसरीकर्ते यांस:—

वि. वि. रावबहादूर रांण्डे ह्यांचें निधन झाल्यापासून त्या संबंधानें सर्व मतांच्या वर्तमानपत्रांतून जे दुखवड्याचे लेख येत आहेत, त्यांत थोड्याबहुत प्रमाणानें त्या थोर पुरुषाचें चरित्रही देण्यांत आलें आहे. आपल्या पत्रांतील तद्विषयक लेख तर फारच मार्मिकपणानें लिहिलेला असून त्यांत रा. व. च्या थोरवीचें खरें रहस्य काय आहे हें तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें उत्तम प्रकारें व्यक्त झालें आहे. रा. व. चें स्वतंत्र चरित्र ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होणें अत्यंत आवश्यक आहे, हें सांगणें नकोच, व तें काम कोणा तरी विद्वान, माहितगार व गुणज्ञ लेखकाकडून करण्यांत येईल अशी उमेद आहे. रा. व. च्या अंगचे गुण दर्शविणाऱ्या अनेक गोष्टी असतील व त्या त्यांचे भावी चरित्र-

ग्रंथांत प्रसिद्धही होतील. तशा प्रकारची एक गोष्ट माझ्या स्वतःच्या माहितीची असून तिच्यावरून रा. व. चें विशाल ज्ञान इतकें खोल व विनचूक कां असे, व सर्व प्रकारच्या विषयांवर लिहिण्याची किंवा बोलण्याची त्यांची नेहमीं तयारी कशी असे, ह्याचें इंगित समजण्यासारखें आहे, झणून ती गोष्ट आपल्याकडे प्रसिद्ध होण्याकरितां पाठवीत आहे. सदरील गोष्ट सन १८९३ सालीं घडली असावी. मी व माझे मित्र रा. भागवत (जे नाशिक येथें वकील होते व नुकतेच वारले) ह्यांस रानड्यांच्या जाड्या विद्वत्तेचें नेहमीं आश्चर्य वाटे. व तें विद्वत्त्व संपादण्यांत त्यांची बुद्धिमत्ता किंवा सतत परिश्रम अधिक कारणीभूत आहेत, हें जाणण्याची आह्मांस वारंवार इच्छा होई. शेवटीं त्याबद्दल रावबहादुरांस समक्ष विचारल्याखेरीज आपलें समाधान होणार नाही असें वाटून आम्हीं उभयतांनीं एक पत्र लिहिण्याचा विचार केला व तें पत्र आम्हीं त्यांस निनांवी लिहिलें. आणि सदरील पत्रास त्यांजकडून काय उत्तर येतें याची उत्सुकतेनें वाट पहात बसलों. त्या पत्रांत आम्हीं जे प्रश्न विचारिले होते ते येणेंप्रमाणें:—१ आपण आजपर्यंत कोणकोणत्या विषयांवर ग्रंथ वाचले आहेत व ते वाचण्याची आपली

पद्धति काय आहे. (२) आपणांस एखादा ग्रंथ समजणे अज्ञून कठीण जाते की नाही. (३) आपला आवडता विषय कोणता. (४) आपल्या वेळाची योग्य वांटणी करून आपण आपले सर्व उद्योग करतां की कसे. (५) इंग्रजी भाषा उत्तम प्रकारें लिहिणें बोलणें ह्या संबंधानें आपण काय परिश्रम केले आहेत. (६) काव्य, नाटकें व कादंबऱ्या वगैरे आपल्या वाचण्यांत हल्लीं येतात कीं नाही. हें प्रश्नात्मक पत्र रावबहादुरांची स्वारी पुण्यांत असतांना आहीं लिहिले होते. व त्याचें उत्तर तिसरे दिवशीं आहांस असें मिळालें कीं, तुहीं समक्ष घेऊन भेटावें ह्मणजे तुमच्या सवालांचा खुलासा केल जाईल. त्याप्रमाणें आम्हीं एक दोन दिवसांत रावबहादुरांकडे गेलों. त्या वेळीं ते प्रूफरीट तपासीत बसले होते. आम्हीं गेल्यावर तें काम त्यांनीं बाजूस ठेविलें व आम्हीं लिहिलेलें पत्र एका विद्यार्थी मुलाकडून मागून घेऊन त्यांनीं त्यांतील प्रश्नांचीं क्रमवार उत्तरें दिलीं. त्यांचा सारांश खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे :-

शास्त्र, तत्त्वज्ञान, इतिहास, काव्य वगैरे अनेक विषयांवरील ग्रंथ मी वाचीत असतो. परंतु त्यांत विशेषेंकरून इतिहास व अर्थशास्त्र ह्या विषयांकडे माझा ओढा असल्यामुळे त्या संबंधाचे ग्रंथ बहुतेक माझ्या पाह-

ण्यांत आले आहेत, व तत्संबंधीं अज्ञूनही जे जे नवीन ग्रंथ होतात ते सर्व मी वांचतो. शेक्सपियरचीं नाटकें व वॉल्टरस्कॉटच्या कादंबऱ्या मी वाचल्या आहेत. परंतु इतर ग्रंथकारांच्या कादंबऱ्या किंवा नाटकें ह्यांकडे माझे पारसें लक्ष नाही. कोणताही ग्रंथ वाचला ह्मणजे त्यांचा सारांश तो ग्रंथ बाजूस ठेवून मी लिहून काढतो व ह्याप्रमाणें मला सारांश लिहितां आला ह्मणजे त्या ग्रंथाचें दृढत मला कळलें असें मी समजतो. अशा सारांश लिहून ठेवलेल्या शेंकडों वद्द्या मज-जवळ आहेत, व त्यांचा मला वारंवार उपयोग होतो. लेकीचा इतिहास सन १८६९ सालीं माझे वाचण्यांत आला होता. त्या वेळीं त्याचा मी सारांश लिहून काढला होता. परवां एके प्रसंगीं मला त्या ग्रंथातील माहितीची कांहीं जरूर पडली, तेव्हां तो ग्रंथ न पाहतां माझ्या सारांशाच्या मदतीनें मी आपलें काम केलें. अद्यापिही एखादा ग्रंथ मला कठीण लागतो. परंतु तो समजून घेण्याकरितां मी पुन्हांपुन्हा त्यांचें वाचन करतो, व मग मला तो ग्रंथ सहज समजतो. अमुकच वेळेस अमुक काम करावें असा हल्लीं माझा क्रम नाही. नौकरीचें काम व सार्वजनिक काम सांभाळून जीं फुरसत मला मिळते ती मी वाचनांत

किंवा लेखनांत घालवितो. त्याशिवाय मला दुसरा उद्योगच नाही. इंग्रजी भाषेसंबंधाने विशेष प्रकारचे श्रम मी केलेले नाहीत, परंतु मी कालेजांत होतो तेव्हापासून कोणताही भाषण करण्याचा किंवा लिहिण्याचा प्रसंग मी वायां जाऊं दिला नाही. वर्तमानपत्रांतून लिहिणें व सभांतून बोलणें ह्यापासून इंग्रजी भाषा लिहिण्यास व बोलण्यास मला उपयोग झाला आहे. आगाऊ लिहून काढल्याशिवाय मी कोणतेही भाषण करीत नाही, व विचार केल्याशिवाय कांहीं लेख लिहीत नाही. असा क्रम ठेविला ह्मणजे भाषा आपोआप येते. माझ्या ज्ञानाबद्दल लोकांस नवल वाटण्याचें कांहीं कारण नाही. कारण, ज्ञानसंपादन करण्यास मला जितकी अनुकूल स्थिति होती, तितकी दुसऱ्यांस काचित्च असेल. सर अलेकझांडर प्रयॉट हे माझे गुरु व विद्यार्जनांत त्यांची मला फारच मदत झाली. तसे गुरु अलीकडील तुहां विद्यार्थ्यांस मिळत नाहीत, यामुळे तुमची व्हावी तशी तयारी होत नाही. विद्यार्थी, फेलो व प्रोफेसर, ह्मणून एकंदर दहा बारा वर्षे मला कालेजांत घालविण्यास सांपडलीं, व त्या काळांत मला कालेजांतील लायब्ररीचा बराच उपयोग करून घेतां आला. माझ्या वेळचे विद्यार्थी, कालेजांत मिळणाऱ्या

सुद्धा फुकट घालवीत नसत, सुद्धीत कांहीं तरी विषय नेमून घेऊन त्यावर आह्मी परिश्रम करीत असू. वरीलप्रमाणें राघवहादुरांचे भाषण ऐकून आह्मी थक्क होऊन घरी परत आलों. वरील हकीवरून रा. व. ची वृत्ति किती साधी, विनयशील व निरभिमानी असे, हेंही समजण्यासारखें आहे. कळावें ही विनंती.

आपला,

गोविंद कृष्ण टिळक, वकील.

वार्शी, २६।१।१९०१.

“सत्ता आणि संपत्ति ह्यांच्या समागमें चित्ताची अस्थिरता आणि तसलीं दुसरीं व्यंगें असावयाचींच.”

“ब्रिटिश सरकारची सत्ता हिंदुस्थानांत इतकी बळकट स्थापित झाली आहे कीं, अशक्त झालेल्या एतद्देशीय संस्थानांशीं सर्व प्रकरणीं दयाशीलतेनें वागणें, हेंच त्यांच्या वैभवास भूषण आहे.”

“इंग्लिश सरकाराच्या आश्रयाखालीं जीं संस्थानें आणि राज्यें आहेत, त्यांच्या अधिपतींच्या वर्तनाप्रमाणें त्या संस्थानांचें किंवा राज्यांचें वर्तन समजावें, हें कांहीं न्याय्य नाही. अधिपतीमागें अधिपति होऊन

जातात, तरी संस्थानें आणि राज्यें मागें राहातातच. तीं राज्यें किंवा संस्थानें जोंपर्यंत इंग्लिश सरकाराशीं विरुद्ध रीतीनें वर्तत नाहीत, तोंपर्यंत, त्यांच्या अधिपतींच्या दुर्गुणावरून त्यांस दंडणें हें काहीं न्यायाचें होणार नाही. ”

“ एतद्देशीय राजेरजवाडे जर जरा सार्वभौम इंग्लिश सरकाराच्या मर्जीवाहेर वागले, तर, त्यांस प्रसर्गी राज्यास मुकावें लागतें, हें त्यांस ठाऊक असतें, हणून ते इंग्लिश सरकारच्या मर्जीप्रमाणें वागतात, आणि त्यांचें वर्तन पाहून लोक त्यांसारखे वागत असतात. ”

“ आपण नेहमीं मुलांसारखें असावें, प्रसंग पडेल तसेंच वागावें, ह्याच्या पलीकडे आपण जाऊंच नये, आपल्या मनोदेवतेप्रमाणें चालणें आपणांस अशक्य आहे, आपल्या विचारबुद्धीनुरूप आपण वर्ततां कामास नये, अशी जी एक कल्पना आपल्याठायीं फार खोल जाऊन बसली आहे, ती आपल्या दीनत्वास एक कारण आहे. ह्या कल्पनेनें फार अनर्थ केले आहेत. आपण मुलें आहोंत हें खरें, पण मुलें देवाचीं, मनुष्यांचीं नव्हेत, आणि आपल्या

अंतःकरणांत जी देववाणी आहे, तिची आज्ञा आपणांस मानिली पाहिजे. परंतु, ही आज्ञा मानणें हें सर्वांच्या हातून सारखें होणें नाही. कां कीं, कालदेशवर्तमानानुरूप वागण्याची, आणि ह्या आज्ञेची अवज्ञा करण्याची संवय आज किती काळपर्यंत आपणांस जडलेली आहे. हणजे, पराधीनत्वाची संवय लागली आहे, त्यामुळें मनोदेवतेची आज्ञा मानण्याची मूळची वृत्ति बहुतेक बधिर होऊन गेली आहे.—कर्तव्य कोणतें, तर लोक बोलतात तें; असें आपण घेऊन चालतो. तसें नसावें. हणजे कोणाचें काहीं ऐकूं नये, किंवा खरें मानूं नये, असें हणणें नाही.—परंतु जी देववाणी आपणांमध्ये आहे, ती संभाळून, बाकी कोणाचें काय तें ऐकावें. पूर्वीं जे कोणी थोर पुरुष होऊन गेले आहेत, त्यांस आपण मान दिला पाहिजे. परंतु, आपला देव आणि आपण ह्यांच्यामध्ये ते भाडयेऊं नयेत, ह्याविषयीं जपायास पाहिजे. आणि देवाविषयीं विशेष ओढा हाच कायतो मुख्यत्वेकरून वाढवावयाचा आहे. हें झाड फार नाजूक आहे. हें चांगलें वाढण्यास पुष्कळ काळ लागतो.माणसांतल्या अधिकाऱ्यांस मानावें. साधुसंत आणि धर्मग्रंथ ह्यांजविषयीं पूज्य-

बुद्धि धरावी; परंतु, आपल्या मनोदेवतेच्या आज्ञांच्या आड ह्यांस कधीही येऊं देऊं नये. ”

“ मनुष्यजन्म हें कांहीं नाहीं—नुसतें स्वप्न आहे—असें समजणें हें एक वाईट प्रकारचें नास्तिकपण आहे. ”

“ देशांतले जागोजागचे लोक आपल्या स्थितिरीतीचा बदल व्हावा, आपण चांगले व्हावें—अशी फार इच्छा करूं लागले आहेत, आणि त्याकरितां हातपाय हालवूं लागले आहेत. त्यांस त्यांच्या परिस्थितीचें साह्य मिळत आहे. त्यांच्या योगानें तें काम सोपें होत आहे. परंतु, मूळांत अशी इच्छा आणि असा निश्चय बळकट असल्याशिवाय, परिस्थितीच्या साहायाचा कांहीं एक उपयोग व्हावयाचा नाहीं. ”

“ मोठपण ह्या शब्दामध्ये ज्या अवश्यकृत्यांचा समावेश होतो, तीं कृत्यें मरणकालपर्यंत ज्याच्या हातून झालेलीं नाहींत, त्याला थोर मनुष्य ह्मणतां यावयाचें नाहीं. ह्यावरून, मरणोत्तर ज्या थोर मनुष्यांचें देव्हारें आपण करितों, त्यांचे गुण कोणते, हा प्रश्न आपणांपुढें उभा राहातो. ”

“ सध्याच्या काळीं देखील स्वामिनारायण, केशवचंद्र सेन, पंडित दयानंद सरस्वति इत्यादि अनेक पंथस्थापक आपणांमध्ये होऊन गेले. ह्या एका गोष्टीवरून असें सिद्ध होतें कीं, ज्या सामर्थ्याच्या योगानें आपल्या ह्या देशांत इतके धर्म उत्पन्न झाले होते, तें सामर्थ्य अद्याप नाहींसें झालें नाहीं. ”

“ मनुष्य मरून जाऊन, ह्या जगांतल्या मोहपाशांतून, अलितपणें, मोकळा होईपर्यंत, त्याच्या जन्माचें सार्थक्य झालें आहे, असें त्याविषयीं कोणालाही ह्मणतां यावयाचें नाहीं. ”

“ लक्षावधि माणसें ह्या जगांत जन्मतात; परंतु जन्माचें सार्थक्य असें थोड्यांच्याच हातीं लागतें. ह्याचें कारण असें कीं, त्यांच्या आयुर्मीर्गामध्ये नानाप्रकारचे मोहपाश आणि अनेक अडचणी येतात. त्यांस त्यांला चुकवावयाचें असतें. तें साधून तो मरेपर्यंत त्याच्या जन्माचें सार्थक्य झालें आहे असें ह्मणतां येत नाहीं. ”

“ आत्मिक विषयांच्या संबंधाची मनुष्याची जी संपत्ति असते, ती, त्याचे ठायीं काय आहे हें पाहून मोजावयाची नसते; तर, तो असाच वाढत गेला असतां त्याला

कोणती स्थिति प्राप्त होईल, ह्याविषयीची जी त्याची शक्ति, ती त्याची संपत्ति होय. ”

“ आपणांस जी स्वतंत्रता मिळाली आहे, तींतही पुष्कळ स्वतंत्रता आमची स्वतःची नाही आहे, तर ती, कालद्रेशवर्तमानानुसार परकीयांनी आह्मांवर लादली आहे. ती मुळीं आमच्यांत उत्पन्न होऊन वाढलेली नाही आहे, तर, ती आयती तयार झालेली आपणांस मिळाली आहे. ”

“ सामाजिक परिषदांचा मुख्य उपयोग हा आहे की, परमेश्वरानें आपणांस जें काय आयुरारोग्य दिलें आहे, तें आपलीं कर्तव्ये करण्यास दिलें आहे, असें माणसांच्या मनांत विंबावें. हेच विचार माझ्या मनांत वारंवार येतात, आणि जे कोणी ह्या विषयीं अगत्य-पूर्वक विचार कारितात, त्यांच्या मनांत असेंच येत असेल, असें मी समजतो. येथें येतात त्या मंडळींत जर कोणाला असें वाटत असेल की, आपल्या अंतःकरणाची वृत्ति अशी नीट झाली पाहिजे, तर, त्यासच येथें येण्याचें उत्तम फल मिळालें आहे ह्याणायाचें. ”

“ आपण श्रीमंत असलों, अथवा लोक आपणास मोठा मानीत असले, तरी, खरोखर

त्यांत अगदीं आपली स्वतःची जी गोष्ट आहे ती एवढीच कीं, परमेश्वरानें आपणास जें थोडेंसें आयुष्य दिलें आहे, त्यामध्ये आपण असें कांहीं आचरण करावें कीं, त्याच्या योगानें आपण मरणोत्तर जीवितास पहिल्यापेक्षां अधिक पात्र व्हावें. हें लक्षांत धरून जर आपण दिवसानुदिवस आणि वर्षानुवर्ष वागत गेलों, आणि जर आपलें मान पाहात गेलों, तर, मला असें वाटतें कीं, आपल्या श्रमाचें वक्षीस आपणांस खचीत खचीत मिळेल. ”

“ पुष्कळ लोक काय ह्मणतात, आणि थोडे काय ह्मणतात, ह्याकडे मी मुळींच कधीं पहात नाहीं. तर मी आपल्या मनास असें विचारितों कीं, माझ्या अंगीं अमुक एक गुण कमी आहे, अमुक एक दुर्गुण आहे, अमुक एक निर्दयपणा आहे, जें मी करावें तें मी करीत नाहीं, आणि जें करूं नये तें मला करावेंसें वाटतें, ह्यांविषयीं मला कधीं वाईट वाटतें काय, कधीं खंति होते काय, कधीं अनुताप होतो काय ? अशा प्रकारची खंति जर माझ्या मनांत येत असली, अशा प्रकारचा झगडा जर माझ्या मनांत चालला असला, जर सत्कार्य करण्याविषयीं मला इच्छा होत असली,

आणि ही इच्छा दुर्बुद्धीच्या योगाने अशक्त होत नसली, तर, स्वोन्नतीचें काम मला चांगलें कळत आहे, असें मी समजतां.”

“आमच्या लोकस्थितीचें एक मोठें लक्षण हें आहे कीं, जें जुनें आहे तें तसेंच चालवायाचें, नवें नको. सगळ्यांत परिपाठ चालला आहे तो तसाच सर्वांनीं चालवायाचा; चढाओढ नको. आह्वांला जुनें तितकें फार चांगलें वाटतें.”

“जमीन आणि हवा ह्या अशा आहेत कीं, त्यांचे ठायीं कच्चा माल पुष्कळ उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे. मजुरी पुष्कळ आहे, आणि सस्ती आहे. पण तींत स्थिरता नाही, खर्चाचा बेतवात नाही, आणि चातुर्य नाही! भांडवल कितीही असो तें ज्यांत एकदां घालावें, त्यांतच ठेवावें, आणि तें दुसऱ्या व्यापारांत घालण्याची छाती नाही. भांडवलाच्या किंवा श्रमांच्या संबंधानें मोठा एकोपा मुळीं ठाऊकच नाही. बहुतेक सगळ्या लोकांस अन्नाचा आधार काय तो शेतकीचा; आणि ती शेतकी पाऊसपाण्याच्या लहरीवर असते. मोठ्या प्रमाणावर व्यापार हा अगदीं अलीकडे आमच्यांत आला आहे. आणि माल उत्पन्न

करण्याचे उद्योग हे, बहुतेक थोडथोडे भांडवल कर्जी घेऊन, वारीक सारीक लोक चालवितात. मोठे जमीनदार असे मुळींच नाहीत हटलें तरी चालेल. जमीन तर सरकाराची आहे. गेल्या शतकापर्यंत संपत्तीच्या संरक्षणाविषयीं फार भय असल्यामुळे, लोकांत संपत्तीचा संग्रह करण्याची वृत्ति कमी आहे. कायदेकानू आणि आमच्या संस्था अशा आहेत कीं, आमचे प्रपंच थोडक्यांत चालतात, वेगळें होणें हें सुखाचें वाटतें, आणि संपत्तीचा संग्रह होत नाही. आमच्या धर्मदृष्टीनें आह्वांला असें वाटतें कीं, संपत्तीवर फार जीव ठेवणें हें मोठें पाप आहे, ह्मणून तें टाळवे तितकें टाळावें. ह्या आमच्या जुन्या समजुती आहेत—त्या वंशपरंपरागत आहेत. स्थैर्य—ह्मणजे आहे तें ठीक आहे असें धरून वसणें,—परावलंबन—ह्मणजे दुसऱ्याच्या साहाय्याची वाट पहात वसणें—आणि निराशा—ह्मणजे आपले हातून कांहीं व्हावयाचें नाही अशी ममजुत,—हीं तर आमच्या राष्ट्राच्या वृत्तीवर अगदीं रेखलेलीं आहेत. ह्यांस भर परकीय लोकांनीं आपणांस जिकलें आहे ह्याची पडली आहे. हे लोक हटले ह्मणजे असे आहेत कीं, त्यांनीं ह्या देशास परदेशांशीं व्यापार करायला शिकविलें आहे, आणि आपल्या चातुर्यानें आणि

विशाल बुद्धीनें, अन्य राष्ट्रांशीं इतक दळणवळण चालू केले आहे कीं, तितकें दळणवळण पूर्वीं कधींच नव्हतें. आपल्या देशाची खरी खरी स्थिति जर आपणांस कळावयास पाहिजे आहे, तर आपण ही वरची गोष्ट विसरतां कामास नये. कां कीं, त्याच गोष्टीच्या प्रकाशानें आपणांस हें खरें स्वरूप दिसूं लागलें आहे. आमच्यांतल्या सामर्थ्याच्या पुष्कळ पट ज्यांचें सामर्थ्य आहे, ज्यांचें व्यापारधंद्यांतलें साहस अमर्याद आहे, ज्यांच्या घरांतलें भांडवल सगळ्या पृथ्वीभर पसरलें आहे, ज्यांनीं जुनें मागे टाकून चांगले नवे तें घेतलें आहे, ज्यांमध्ये परस्परांच्या साहाय्यानें एक जुटीनें काम करणें आणि एकमेकांवर चढाओढ करणें हीं तत्वे जाज्वल्य झालीं आहेत, ज्यांच्या अंतःकरणांत नेहमीं आशा प्रवल असते, आणि कोणतीही व्यवस्था पद्धतशीर करण्याविषयीं ज्यांचा हात दुसरा कोणी धरूं शकत नाही, अशा पराक्रमी लोकांशीं आपल्या राष्ट्राची गांठ पडली आहे, हें कार्य उगाच सहजगत्या घडून आलेलें नाही; तर त्यांत कांहीं तरी ईश्वरी सूत्र आहे.”

“आपल्या देशांतले व्यापार धंदे आपल्या लोकांच्या हातून जात चालले आहेत, आणि जें

काय आपले लोक खातात, पितात, पांघरतात, वापरतात, त्याच्या उत्पत्तीमध्ये त्यांच्या कर्तृत्वाचा हिस्सा दिवसेंदिवस कमी कमी होत चालला आहे. ती चढाओढ, परदेशाशीं चालली आहे असें नाही, तर ती, मनुष्याचे शारीर श्रम आणि यंत्रचातुर्य ह्यांची चढाओढ चालली आहे; आळस आणि अज्ञान ह्यांशीं उद्योग आणि ज्ञान ह्यांची चालली आहे; त्याच्या योगानें लोकांची शक्ति जात चालली आहे, एवढेंच केवळ नव्हे, तर, त्यांचें चातुर्य, बुद्धि, संपत्ति आणि तरतरी ह्यांचाही न्हास होत चालला आहे.”

“आपल्या देशांतला माल बाहेर जाणें आणि बाहेरच्या देशांतला माल आपल्या देशांत येणें हें वाढत चाललें आहे, हें पाहून आपण दिपून जाऊं नये. माल अधिकाधिक बाहेर जाऊं लागला आहे हें फार चांगलें आहे. परंतु, त्यांत एक फार वाईट होत आहे. तें हें कीं, कच्चा माल तयार करण्यांत आपण अधिकाधिक प्रवीण होत आहों, परंतु, अनभ्यासानें पक्का माल तयार करण्याचें आपलें सामर्थ्य हळू हळू गमावीत आहों.”

“गतवर्षीं (१८८९ त) आपल्या देशांतून डाळ तांदूळ १६ कोटि रुपयांचे;

कापूस १५ कोटि रुपयांचा; अफू १०॥ कोट रुपयांची; गळिताचीं धान्यें ९॥ कोटि रुपयांचीं; ताग आंबाडी कोटि रुपयांची; कातडी ५ कोटि रुपयांचीं; लोंकर एक कोटि रुपयांचीं; रंग पाऊण कोटीचे; मसाल्याचे पदार्थ अर्ध्या कोटीचे; रेशीम अर्ध्या कोटीचें; असा आणखी कितीएक प्रकारचा माल आपल्या देशाबाहेर गेला. त्याचा एकंदर अजमास शंभर कोटींचा होईल. त्यांतला ७५ कोटींचा माल कच्चा होता.”

“पन्नास वर्षांमागें हें हिंदुस्थान आपण स्वतः केलेले कपडे पांघरीत असे, तें आतां, आपल्या दूर देशच्या धन्यांनीं तयार केलेलें कपडे पांघरीत आहे.”

“इ० स० १८८८-८९ हिंदुस्थानामध्ये बाहेरच्या देशांतून ४१ लाखांच्या लुज्या आल्या; मुलांचीं खेळणीं १५ लाखांचीं आलीं; कागद, शाई, टांक वगैरे लिहिण्याचें सामान २२ लाखांचें आलें; कागद ४१ लाखांचे आले; साबण १० लाखांचा आला; आगकाड्या २० लाखांच्या आल्या; बिलोरी सामान ६६ लाखांचें आलें; घड्याळें १० लाखांचीं आलीं; गाड्या ७ लाखांच्या आल्या;

मेणवच्या ८ लाखांच्या आल्या; सत्रंज्या, चटया १० लाखांच्या आल्या; बंदुका दारू-गोळा १० लाखांचा आला; पुस्तकें २१॥ लाखांचीं आलीं; कातडी सामान १६ लाखांचें आलें; रंग ३१ लाखांचे आले; तेल दोन कोटींचें आलें; यंत्रें २३ कोटींचीं आलीं; आणि गिरण्यांचें इतर सामान ५ कोटींचें आलें.”

“ह्या सगळ्या व्यापाराच्या स्थितीचा विचार केला ह्मणजे आह्मांला असें वाटतें कीं, आपण ह्या व्यापाराच्या संबंधानें कड्याच्या अगदीं कांठावर आलों आहों. ते इतके कीं, आपणांस जरा थोडा धक्का लागला कीं आपण एकदम खालीं कोसळूं.”

“जाहाजांतून माल नेणें आणणें हें ही आपले हातीं नाहीं. पेढ्याही सगळ्या आपल्या नाहीत. दलालीही आमची नाही. परदेशीय लोक अगदीं खेड्यापाड्यांतल्या शेतकऱ्यांशीं स्वतः संबंध ठेवून दे घे करूं लागले आहेत. आगगाड्या तर परकीय आहेतच.”

“तरी वास्तविक पाहिलें असतां, हें सगळें परकीयांच्या हातीं गेलें आहे, ह्या वि-

पयीं त्यांस बोल लावण्यास जागा नाही. ते परकीय लोक आपलीं मोठमोठीं कामें करीत आहेत; ते आपले धनी आहेत; ते आपले साह्यकर्ते आहेत. आणि आपण जर त्यांचे विद्यार्थी होण्यास योग्य प्रकारें तयार असलों, तर ते आमचे गुरु होण्यास तयार आहेत.”

“ व्यापारधंद्यांत आणि कलाकौशल्यांत श्रेष्ठत्व प्राप्त झालें, ह्यणजे त्याबरोबर राजद्वारीं श्रेष्ठत्व आपोआप येतें. आणि आपलें तें श्रेष्ठत्व तर अगदीं गेलें आहे.”

“ तरी, आपणांस अगदीं निराश होऊन स्वस्थ बसण्याचें कारण नाही. कांकीं, जे कोणी आपल्या अशा स्थितीचीं कारणें जाणतात, आणि ती सुधारण्याविषयीं आपली पराकाष्ठा करितात, त्यांस त्यांत असाध्य असें कांहींच वाटत नाहीं.”

“ कितीएकांस असें वाटतें कीं, निर्यात मालाच्या रूपानें आपल्या देशांतले वीस कोटी रुपये इंग्लंडास दरसाल अधिक जात आहेत, तोंपर्यंत आपणास वर डोकें काढण्याची आशा नाही. परंतु, हें ह्यणणें अगदीं चुकीचें आहे. कांकीं, ह्यापैकीं, बरीच रकम, विलायतच्या लोकांनीं जें

भांडवल इकडच्या आगगाड्यांत वगैरे घातलें आहे, त्याच्या व्याजाची आहे, आणि तें भांडवल त्यांनीं अगदीं हलक्या व्याजानें आमच्या देशाला दिलें आहे, आणि आमच्या गरजा भागविल्या आहेत. त्याबद्दल त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत.”

“ कितीएकांस वाटतें कीं, आपल्या देशांत लोखंड आणि कोळसा विपुल सांपडायला लागेपर्यंत आपणांस ह्या झटापटींत यश यावयाचें नाही. पण ह्यास उत्तर असें आहे कीं, सध्या जें कांहीं ह्यांतलें हातीं लागलें आहे, त्याचा तरी आपण कोठें पुरता उपयोग करीत आहों! ह्यणून, वर सांगितलेली तक्रार करण्यास फारशी जागा नाही. ह्या कामांत परकीय लोकांस जें यश मिळालें आहे, हें साहित्य त्यांच्या हातीं लागल्यामुळें आहे, हें तर खरें आहे. परंतु त्यांत त्या साहित्यापेक्षां त्यांच्या उद्योगाचें आणि त्यांच्या कलाकौशल्याचें कर्तृत्व अधिक आहे.”

“ जर सरकार आगगाड्यांकारितां आणि कालव्यांकारितां कोठ्यावधि रुपये कर्जाऊ काढितें आहे, तर, तसें कर्ज काढून त्यास नव्या कारखान्यांसही आश्रय देतां येईल.

आणि त्याप्रमाणे त्यांनीं चाहा, सिंकोना, कापूस, इत्यादि पदार्थांच्या कारखान्यांत केलेंही आहे.”

“दाट वस्तीच्या प्रांतांतून लोकांनीं निघून कमी वस्तीच्या प्रांतांत जाऊन रहावे, ह्याविषयीं मदत करण्यास सरकार तयार आहे. परंतु ह्या कृपेचा लाभ करून घेण्यास लोक कोठें तयार आहेत? अद्याप आमचें हित आह्वांला कळावयाचें आहे. उद्योग करावयाचा, तो दृढ निश्चयानें करावयाचा, कांहीं तरी नियमित पद्धतीनें करावयाचा, कांहीं तरी नियमित हेतुवरून करावयाचा, आणि त्यांतल्या संकटांस जिकावयाचें, हा निश्चय आह्मांस अद्याप करावयाचा आहे. कार्य सिद्धीस जाईपर्यंत काम करावयाचें, हें आह्मांस अद्याप शिकावयाचें आहे.”

“सगळ्या इंद्रियांचे व्यापार परमेश्वराच्या विद्यमानत्वाच्या समुद्रांत मग्न होतात, आणि तें विद्यमानत्व अंतर्बाह्य व्यापितें, तें उत्तम ज्ञान होय.”

“आपण जें काय करतो किंवा देतो, तें सगळें परमेश्वराकरितां करितों किंवा देतो, त्यांत आपलें असें कांहीं नाहीं, अशी भावना होणें हेंच उत्तम दान होय.”

“अनन्यभावेकरून परमेश्वराच्या चरणीं आपला जीव अर्पणें हे उत्तम प्रायश्चित्त होय.”

“आपल्याच्यानें देवाचें जितकें स्तुति-स्तोत्र करवेल तितकें करणें, हेंच त्याचें उत्तम मनन होय.”

सर रिचर्ड टेंपल हे मुंबईचे गव्हर्नर असतां, राजकारणामध्ये ह्यांचें आंतून पुष्कळ अंग असल्याचा बोभाट झाला होता, आणि त्यावरूनच त्यांस बदल्यांचा वगैरे बराच त्रास सोसावा लागला झणतात. परंतु, ते तिळमात्रही घाबरले नाहींत. कांकीं त्यांच्या उद्योगांत लोकहिताची धाजू जरी पुष्कळ असे, तरी राज्यकार्यास विरुद्ध असें कधीं कांहीं एक नसे. लोकांचें हित कराय्यास सरकाराच्या विरुद्ध वागलेंच पाहिजे, अशी जी समजूत बहुत दिवसांची होती, ती ह्यांनीं आपल्या साधु वर्तनानें खोटी करून दाखविली. हे जरी लोकहिताकरितां निरंतर प्रयत्न करीत असत, तरी, हे इंग्लिश सरकाराविषयीं अत्यंत राजनिष्ठ होते. ते इंग्लिश राज्याचे मोठे अभिष्ट चिंतक होते. कांकीं, इंग्लिश राज्याच्या स्थापनेनें हिंदुस्थानाचें

फार मोठे हित झाले आहे, असे त्यांचे ठाम मत झालेले होते. ह्या विषयी चांगल्या चौकस साहेब लोकांचीही पुढे खातरी झाली होती. क्राफर्ड साहेबांनी पुण्यांतल्या अड-चणीच्या संबंधाने जें पुस्तक लिहिले आहे, त्यांत इतर पुष्कळ गोष्टी भिन्न प्रकारे लिहिल्या आहेत; परंतु, त्यांत महादेवराव हे चांगले राज-निष्ठ असल्याविषयी उद्गार काढिले आहेत.

“ दयानंद सरस्वति ह्मणतात कीं, वद खरे आहेत, परमेश्वर प्राप्तीचा मार्ग काय तो त्यांत आहे. वरें ते तसें ह्मणेनात. त्यांशीं आपणास काय करायाचें आहे! पण, त्याच्या पलीकडे थोडेंसें जाऊन आपण असें पाहावें कीं, आपल्या मताशीं जुळेल असें त्याच्यांत कांहीं आहे कीं नाहीं. तें सांपडेल तेवढ्यापुरतें आपण त्यांच्याशीं एक व्हावें. ”

“ मी हिंदू आहे आणि मुसलमान आहे ”

“ सिसमांडी ह्यानें ह्मटले आहे कीं, देशांत शांतता ठेवणे एवढेच कायतें राजांचे काम आहे असें नाहीं, तर, जनांच्या उद्योगाची वृद्धि करणे आणि त्यांच्या सामा-जिक ऐक्यापासून त्यांचें सुख वाढेसें करणे हेही त्यांचें काम आहे. ”

“ डनोयर ह्या फ्रेंच ग्रंथकाराने ह्मटले आहे कीं, प्रतिबंधाचा अभाव असला ह्मणजे त्याला स्वातंत्र्य ह्मणायाचें नाहीं. तर, उद्योगाची वृद्धि सर्व दिशांनीं होईल असें करणे, हा स्वातंत्र्यरक्षणाचाच एक भाग आहे. ”

“ अप्रतिबंध व्यापार हा युरोपांतल्या कांहीं देशांत असल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं आहे. कां कीं, त्या देशांत कोळ्यानकोट लोक असून, त्यांतल्या अर्ध्या माणसांस पुरण्याइतकें मात्र अन्न त्यांत उत्पन्न होतें, आणि बाकीच्या अर्ध्या माणसांचे जीव जगविण्यास तितकेंच अन्न परदेशांतून आणावें लागतें. शिवाय, तेथे उपयुक्त खनिज पदार्थ पुष्कळ सांपडतात, समुद्राच्या द्वारे दुसऱ्या देशांत जाऊन माल विकतां येतो, भांडवलास पैसे पुष्कळ, लोकांत उद्योग जबरदस्त, आणि त्याच्या योगाने पदार्थ थोड्या पैशांत उत्पन्न करितां येतात, अशा राष्ट्रांचा अप्र-तिबंध व्यापारापासून लाभ होणे साहाजि-कच आहे. पण त्यानें ह्मणजे कांहीं विलक्षण चमत्कार झाले आहेत असें नाहीं. तेथे गरीब लोक अद्याप आहेतच, आणि व्यापाराची मंदी जाणवायाची ती जाणवतच

आहे. परंतु, त्यांच्या योगाने, एकंदरीत, त्या देशाची संपत्ति पुष्कळ वाढली आहे, लोकांचे कल्याण झाले आहे, विशेषकरून कामकरी लोक चांगले सांवरले आहेत, ते आतां पहिल्या पेश्यां चांगले खातात पितात, चांगले कपडे वापरतात, आणि पुष्कळ विद्या शिकतात.”

“ प्रार्थनासमाज ही जी संस्था आहे, ती अगदी कमजोर आहे, हीत कांहीं बळ नाही, ही लंगडी आहे, ह्या ह्मण्यांत अर्थ नाही. संस्था बलवानच आहे. हिचा दिवसें दिवस जयच होत आहे. आपल्या ह्या प्रांतीं जर तशी समाधानकारक स्थिति नसली, तर हा दोष संस्थेचा नव्हे. आपल्या मार्गे ज्या उपाधि आहेत, त्यांमुळे असें होत असेल. ”

“ कोणी सर्वस्वाचा त्याग करून एक निष्ठेनें उद्योग करण्यास सिद्ध झाल्यावांचून सामाजिक सुधारणेचे कार्य सिद्धीस जावयाचे नाही, पण असे लोक आहेत कोठे ? ह्याचे उत्तर हें आहे कीं, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, पंडित विष्णु शास्त्री, मि. कर्सनदास मूळजी, मि. माधवदाद रघुनाथदास, राव-बहादूर कोलटकर, डा. भांडारकर, पंडित

विश्वरालिंगम पातुळु, प्रो. कर्वे, ही मंडळी ह्या सुधारणाकार्यास बाहलेली आहे. ”

“ कितीएक मित्र असे आहेत कीं, त्यांस जुने फार चांगले वाटते. त्यांचे म्हणणे असें पडते कीं, सामाजिक व्यवहारांत, नवे बाहेरचे कांहीं घेऊ नये, आपले जुने आहे ते पुनः प्रचारांत आणावे. असें बोलणारे आहेत ते देखील, कांहीं तरी बोलतात, असें ह्मणाव लागते. मागचे मागचे ते कोणत्या काळचे ? वेदांच्या काळचे ? स्मृतींच्या काळचे ? पुराणांच्या काळचे ? मुसलमानी राज्य होतें तेव्हांचे ? किंवा हिंदुपदवादशाही झाली होती तेव्हांचे ? आमचे लोक मांसाहार करीत होते, तेव्हांचे सगळे पुनः ध्यावयाचे काय ? बारा प्रकारचे पुत्र आणि आठ प्रकारचे लग्नविधि मान्य होते, तेव्हांचे सगळे पुनः ध्यावयाचे काय ? प्राण्यांचे आणि माणसांचे देखील बळी देत असत, तेव्हांचे सगळे पुनः ध्यावयाचे काय ? सती जाणे आणि बालहत्या चालू होत्या, तेव्हांचे सगळे पुनः ध्यावयाचे काय ? बरे ह्यांतले जर कांहीं पतकरत नाही, तर, आमचे जुने आर्ही ध्यावे, असें धरून बसण्यांत अर्थ तो काय ? ”

“जर खरोखर सामाजिक सुधारणा व्हावयास पाहिजे आहे, तर नुसत्या राहणी-सवरणीत फेरफार करून ते काहीं साधावयाचे नाही. तर, खरी खरी सुधारणा होण्यास कल्पना आणि विचार हीं वदललीं पाहिजेत.”

“प्राचीन भाषा आणि सध्याच्या भाषा ह्यांचा झगडा फार प्राचीन काळापासून चालत आला आहे. आमच्या साधूंनीं संस्कृत भाषा लोकांस निरुपयोगी ठरवून देश-भाषांचा स्वीकार केला, आणि त्यांत आपलीं काव्ये रचिलीं. ज्या प्रांतांत सामाजिक सुधारणा व्हावलेली दिसते, त्याच प्रांतांत ह्या देशभाषांचें उद्वरण झालेलें दिसते.”

“अनेक देवांची भक्ति करणे हें महाराष्ट्रांतल्या साधूस मान्य नसे. त्यांचें कोणतें तरी एक आराध्य दैवत असे. आणि त्याला ते सगळे वाहलेले असत. रामदास रामोपासक होते; एकनाथ व जयराम स्वामी कृष्णोपासक होते; तुकाराम, चोखामेळा आणि नामदेव हे विठोबाचे भक्त होते; नरहरि सोनार आणि नागनाथ हे शिवभक्त होते; जनार्दन स्वामी आणि नरसिंहसरस्वति हे दत्तभक्त होते; मोरया आणि गणेशनाथ गाणपत्य होते. ह्याविषयीं असा चमत्कार

सांगतात, कीं हे इतर देवतांचें दर्शन घेत नसत, आणि इतर देवतांच्या मूर्ति त्यांच्या दृष्टीस पडल्या तर, त्या त्यांस त्यांच्या आराध्य देवतांच्या मूर्ति दिसत. ‘एकमेवा द्वितीय’ हें त्यांचें मुख्य व्रत होतें.”

“परमेश्वर ब्रह्म आहे असा आपल्या देशांतला समज प्राचीन काळापासून चालत आहे. वेदकाळींही ब्रह्मा, इंद्र, वरुण, मरुत आणि रुद्र ह्या देवांना जरी वेगळ्या वेगळ्या आहुति देत असत, तरी त्यांचा समावेश ब्रह्मांत होतो, असें मानीत असत. ह्यावरूनच आमच्या साधूस मूर्तिपुजा हणजे काहीं विशेष वाटत नसे. हें परकीय धर्माच्या लोकांस पूर्णपणें कळत नाही, हणून ते ह्यास मूर्तिपूजक हणतात. ते अगदीं खोटे आहे. ते कधीं दगडाच्या पायां पडले नाहीत.”

“जे काय पाहिजे आहे, ते परमेश्वर-भक्ति आणि सर्वत्र भूतदया हें आहे. आमच्या साधूंत हें होतें. नामदेवांनीं, आपल्या आंगावर कुऱ्हाड हाणून घेऊन, झाडास कसे दुःख होतें ह्याची प्रतीति घेतली. शेख महंमदांनीं, बापाच्या आज्ञेप्रमाणें खाटकाचे कामास आरंभ करण्याच्या आधीं, सुरीनें आपलें बोट कापून दुःख कसें होतें तें पाहि-

लें, आणि तो धंदा करावयाचा नाही असा निर्धार केला. तुकाराम शेत राखण्यास गेले असतां, त्यांस भिऊन चिमण्या उडून गेल्या, तें पाहून त्यांना असें वाटलें कीं, आपणांत काहीं तरी दोष आहे. ही वृत्ति फार विलक्षण वाटते. परंतु, ती आमच्या साधूंत वास करीत होती.”

“ आपण आपलें सर्वस्व परमेश्वराच्या सवेसे अर्पण करितों, आणि आपलें असें समजत नाहीं, तेंच उत्तम दान होय. परमेश्वरास अनन्य भावानें आपण शरण जातों—मीपणाचा लेशही राहात नाहीं—तोच उत्तम पश्चात्ताप होय. आणि सगळ्या कायावाचा मनेंकरून त्याच्या गुणकथा गाणें आणि त्याचें ध्यान करणें हेंच उत्तम चिंतन होय.”

एकनाथी भागवतांतील वेंचे

महादेवरावांनीं चिंतनमननाकरितां काढिले होते, ते हे:—

ओंव्या.

“ इंद्रियें कोंडितां न कोंडती
विषय सांडता न सांडती
पुढतपुढती बाधों येती
यालागीं हारिभक्ति द्योतिकी वेदें. १.

इंद्रियें कोंडावीं न लागती
सहज राहे विषयासक्ती
एवढें सामर्थ्य हारिभक्तीं
जाण निश्चितीं नृपवर्या. २.

योगा विषय त्यागिती
त्यागितां देह दुःखी होती
भक्त भगवंतीं अर्पिती
तेणें होती नित्यमुक्त. ३.

दारा सुत गृह प्राण
करावे भगवंतासी अर्पण
हे भागवत धर्म पूर्ण
मुख्यत्वे भजन या नांव ४.

तरी देह गेह वर्णाश्रमें
स्वभागा आलीं जीं जीं कर्में
तीं तीं आचरोनि निजधमें
पूर्वानुक्रमें अनहंकृती. ५.

स्वाभाविक जें वर्तन
तें सहजें होय ब्रह्मार्पण
या नांव शुद्ध आरधन
भागवत धर्म पूर्ण जाण राया. ६.

जरी जाहले वेदशास्त्रसंपन्न
तिंहीं न करितां भगवद्भजन
मायानिवर्तक ब्रह्मज्ञान
तयासिही जाण कदा नुपजे. ७.

कीर्तनें निर्दळिले दोष
जप तप ठेले निरास
यमलोक पाडिला वोस
तीर्थाची आस निरास जहाली. ८.

यमनियमा पडती उपवास
मरों टेंकले योगाभ्यास
कीर्तनगजरें हृषीकेश
निर्दळी दोष नाममात्रें. ९.

ज्यांसि न करवे कथा श्रवण
अथवा न करवे हरीकीर्तन
तिंहीं करावें नामस्मरण
रामकृष्ण गोविंद. १०.

ऐसा बाणह्या भक्तियोग
न धरी जाणपणाची फुग
त्यजूनि अहंमता पांग
विचरती निःसंग हरिकीर्तनीं. ११.

पृथ्वी आप तेज वायु नभ
देख हाररूप स्वयंभ
भूतें महा भूतांचें डिव
न देखे भिन्न कौभ अभिन्नत्वें. १२.

जैशी कीजे भगवद्भक्ती
तैसीच होय विषयविरक्ती
तदनुसारें अनुभव स्थिती
ती भक्त पावती तेचि क्षणीं. १३.

विरक्ति ह्यणजे ऐशी पहाहो
स्त्रीपुत्र देहादि अहंभावे
समूळ जेथें होय वावो
विरक्ति निर्वाहो यानां राया. १४.

कारितां ऐक्यभावे निजभक्ती
उत्कृष्ट उपजे पूर्ण शांति
तेणें होय असतांचा निवृत्ती
भक्ता पूर्ण प्राप्ती परमानंदें. १५.

यालागीं धन्यभगवद्भक्त
इंद्रियीं वर्ततां विषयीं विरक्त
देहीं असोनि देहातीत
नित्यमुक्त हारिभजनें. १६.

हा भगवंताचा निजमहिमा
अनुपम नाही उपमा
भावे भजोनि पुरुषोत्तमा
परमात्मा गरिमा पावले. १७.

सर्व भूतीं मी भगवतं
सर्व भूतें मज आंत
भूतीं भूतात्मा मीचि समस्त
माचि येथ परमात्मा. १८.

सर्वांभूतीं भगवंत
भूतें भगवंतीं वर्तत
भूतीं भूतात्मा तोचि समस्त
मी ह्यणणें तेथें मीपणा नये. १९.

जरी जाहला उत्तम वर्ण
तरी तो न ह्मणे मी ब्राह्मण
स्फटिक कुंकुमें दिसे रक्तवर्ण
मी लोहिवा पूर्ण स्फटिक न ह्मणे. २०.
ज्यासि नाही देहाभिमान
तो हातीं न धरींच देहाचा वर्ण
तैसाच आश्रमाचा अभिमान
भक्त सज्ञान न धरी कदा. २१.

तेवीं आश्रमादि अवस्था
भक्त न धरीच सर्वथा
तैशीच जातीची ही कथा
न घे माथां भक्तोत्तम. २२.

जाति उंच नीच असंख्य
परी तो न ह्मणे हे माझीच एक
जेविं गंगातीरी गांव अनेक
परी गंगा माझा एक गांव न ह्मणे. २३.

हरीचें ठायीं प्रीति ज्या जैशी
हरीची प्रीति त्यासी तैसी
जे अनन्य हरिपारीं
हरी त्यांसी अनन्य सदा. २४.

ऐसे जे हरिचरणीं अनन्य
तेचि भक्तांमाजी प्रधान
वैष्णवांत ते आग्रगण
राया ते जाण भागवतोत्तम. २५”.

“ खरें पाहिलें तर आपण एकुणिसाव्या
शतकांतील नसून त्याहून फार प्राचीन का-
ळचे आहेत असें ह्मणावें लागेल; एकुणि-
सावें शतक वगैरे ज्या लोकांच्या बोलण्यांतील
शब्द आहेत, त्या पाश्चिमात्यांची व आपली
तुलना केली असतां आपण निदान पांच
सहा तरी शतकें त्यांच्या मागे आहेत असें
प्रांजलपणें कबूल करावें लागेल. ”

“एकनाथवावा पंधराव्या शतकांत होऊन
गेले त्या वेळची आपल्या भाषेची व समाजाची
स्थिति पाहतां आपणही हल्लीं त्यांच्याच
काळांतील आहेत, असें ह्मटले असतां प्रमाद
होणार नाही. आलीकडे राजकीय प्रकरणांत
जसा उद्योग व चळवळ दिसत आहे, तितकीच
किंबहुना अधिक धर्मसंबंधानें निराशा व
उदासीनता दिसून येते; त्यामुळें धर्माच्या
खऱ्या स्वरूपाची समजूत लोकांस करून
देण्याविषयीं व्हावा तसा यत्न होत नाही.”

“ ऐन थंडीच्या वेळीं गार पाण्यांत
बुडी मारून एकसारखें तासाचें तास बसणें
अथवा प्रखर उन्हाळ्यामध्ये ऐन दुपारीं
चोंहीवाज्ज अग्नि पेटवून पंचाग्निसाधन
करणें अंगर आसन घालून समाधि लावणें
वगैरे जे तपाचे मार्ग आहेत, त्यांनीं इंद्रि-
यांची हेलना मात्र होते. ”

कोणी अशी शंका घेतील कीं, तुकाराम, रामदास, ज्ञानदेव, एकनाथ, इत्यादि महा-पुरुषांचीं वचनें व विचारं तुह्यांस पसंत आहेत, तर तुह्नीं त्यांचीं सर्व मते व सर्व वचनें कबूल न करितां कांहीं निवडक वेचें कां वेतां? ही शंका चोर्हीकडून ऐकूयेते. नाथांचे ग्रंथ वाचले असतां ते अद्वैतवादी होते, व त्यांचे आचारविचार मूर्तिपूजकांचे होते, ह्मणून प्रार्थनासमाजासारख्या मंडळीनें त्यांच्या वचनांचा आदर करावा असें ह्मणणें किलेकांस विपरीत दिसण्यासारखें आहे. परंतु खरा प्रकार असा आहे कीं, कसाही थोर पुरुष असला तरी तो स्वतःसिद्ध सर्व-प्रकारें असतो, असें घडत नाही. ज्या काळांत त्याचा जन्म होतो, त्या वेळाच्या आचारविचारांचा त्याजवर परिणाम सहजीं घडतो. ते जरी सामर्थ्यानें व बुद्धिप्रभावानें इतर लोकांहून श्रेष्ठ असतात, तरी ज्याप्रमाणें पाण्याच्या प्रवाहाच्या उलट दिशेस जाणें कठिण असतें त्याच प्रमाणें कालरूपी प्रवाहाच्या सर्वथा विरुद्ध जाणें फारच दुरापास्त आहे. या गोष्टीची सत्यता ये-शूखिस्त, महमद, तुकाराम आदिकरून साधुपुरुषांचीं चरित्रे पाहिलीं असतां चांगली कळून येईल."

“ईश्वरानें निर्माण केलेल्या अतिसुंदर सृष्टीतील सर्व पदार्थांकडे ते आपणांस संसारबद्ध करतील ह्मणून घट्ट डोळे झांकून न पाहणें अथवा मुळीच त्यांचें सेवन न करणें हा भगवत्प्राप्तीचा मार्ग नव्हे. तर अत्यंत रम्य व सुखकारक असा जो परमेश्वर तोच युक्तियुक्तीनें आपल्या इंद्रियांचा मुख्य विषय होईल असें करणें; ह्मणजे कानांनीं त्याचें स्तवन ऐकणें, डोळ्यांनीं अगणित तारागण, अफाट महासागर, उंच पर्वत, स्वच्छ विस्तृत उदकप्रवाह, खोल दऱ्या वगैरे पाहून त्याच्या अपारसामर्थ्याचें व अगाध लीलेचें प्रतिबिंब आपल्या मनावर चांगलें ठसवून घेणें, तोंडानें त्याचे गुणानुवाद गाणें, पायांनीं देवालयांत जाणें, हें करण्यांत इंद्रियें रममाण झालीं ह्मणजे, त्यांचें खरें दमन व वशीकरण होतें. साधु एकनाथ सांगातात कीं, परमेश्वरप्राप्त्यर्थं दुष्कर योगाची अथवा दुर्लभ ज्ञानाची विलकूल जरूरी नाही. ज्ञान व योग या दोन्हीपेक्षां भक्तिमार्ग अथवा भागवतधर्म श्रेष्ठ मानण्याचें मुख्य कारण हेंच कीं, तो सर्वांस मोकळा व साध्य आहे. मग तो पुरुष असो वा स्त्री असो, ब्राह्मण असो वा शूद्र असो. अशीं ज्या धर्माचीं अगर मार्गाचीं तत्वे उदार आहेत, तोच सामान्य जनांस उपयोगी व साध्य, व त्यालाच भागवतधर्म ह्मणावें."

“भगवद्भक्तीचा महिमाच असा आहे कीं, ती वाढतां वाढतां तिचा परमावधि ह्यणजे भगवंताचा हेतु तो सद्हेतु-त्याची इच्छा ती सदिच्छा असें होऊन त्याची इच्छा तीच आपली इच्छा बनून जाते. लहान बालक न बोलतां न ओळखतां ज्याप्रमाणें आईकडे जाते, त्याचप्रमाणें भक्तीचें वळण इंद्रियांस व बुद्धीस लागलें असतां तीं भगवंताकडेस वळतात.”

“आपल्यांत सुविचारवृत्ति आहे. वाईट कामापासून परावृत्त करणारे विचारांचे अंकुर प्रसंग विशेषीं उत्पन्न होत असतात. आपल्या अंतःकरणांतील देवभाग तो हाच, हा देवभाग जसा जसा वाढेल तसतशी आपली योग्यता जास्त होणार आहे. आपली योग्यता कितीही वाढली तरी अखेरीस प्रत्येक आत्मा परमात्म्याचा एक रश्मि आहे.”

“नुसत्या शब्दबोधानें अर्थबोध किंवा विचारबोध होत नाहीं.”

“सृष्टीची सार्थकता मनुष्याच्या योगें होत असते, सृष्टीचीं गुढें मनुष्य उकलीत असतो, असें ह्यणण्यापेक्षां मनुष्य हा सृष्टीच्या रहस्याची सार्थकता दाखवितो, असें ह्यणणें चांगलें.”

“विश्वांत असें काहीं नाहीं कीं ज्याचें प्रतिबिंब किंवा छाया आपल्यांत नाही. उपनिषदांत तर ह्या विचाराचा अतिरेक आहे. तेथें प्रत्येक इंद्रियाला एक एक देवता समजून साम्य दाखविलें आहे.”

“मनुष्याविषयींचें ज्ञान सृष्टीच्या द्वारानें करून ध्यावयाचें नाहीं; तर मनुष्याच्या द्वारानें सृष्टीचें ज्ञान करून ध्यावयाचें.”

“आपल्या देशांतील ग्रंथांत धर्मसंबंधानें तत्त्वज्ञान फार आहे. परंतु, मनुष्य, सृष्टि, व परमात्मा ह्यांच्यांत जी मोठी सांगड आहे, ती आह्मांस साधलेली नाही. ह्यणजे परस्परंचा संबंध दाखविण्याचा प्रयत्न आपल्या येथें झालेला नाही. निरनिराळ्या मतवाद्यांनीं जीवात्मा व परमात्मा ह्या संबंधानें फारच विस्तृत विवेचन केळें आहे. सृष्टि, जीवात्मा व परमात्मा हें त्रिकुट आहे. ही गोष्ट अमान्यकरितां यावयाची नाही. ह्या त्रिकुटाची सांगड पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्त्यांनीं घातली आहे. व आपण त्यांचेपासून ह्या संबंधाचें ज्ञान प्राप्त करून घेणें इष्ट आहे.”

“उपनिषदांत ‘सत्यं वद’ असें आहे. बैबलांत खोटी साक्ष देऊं नका असें आहे.

आमच्यांत विधान आहे. त्याच्यांत निषेध आहे. ख्रिस्ती धर्मात नीतीच्या ज्या दुसऱ्या निषेधपर चार आज्ञा आहेत त्यांमदल आमच्यांत 'धर्मचर' अशी एक विधिपूर्वक आज्ञा आहे."

“प्रतर्दन राजानें इंद्रास ह्मटलें, इंद्रा मीं तुझ्याजवळ वर मागणार नाहीं. माझे कल्याण कशांत आहे, हें मी काहीं जाणत नाहीं. हें तुलाच चांगल्या रीतीनें माहीत आहे. तेव्हां असें असून मी वर मागणें हें अन्यथा होणार आहे. तूं जें देशील तें स्वीकारण्याचा माझा अधिकार आहे. पांच वर्षांच्या मुलाचें कल्याण कशांत आहे हें त्या मुलाला कळत नसतें, त्याच्या आईला चांगल्या रीतीनें कळतें.”

“इंद्रियें व मनोवृत्ति परमेश्वराकडे वळवून त्याच्यामध्येच रममाण होतील व ईश्वर-मय वृत्ति व हृदय होईल असें करण्यास सर्वोत्तम साधन प्रार्थना होय.”

“योगमार्गानें जडता कमी होते, निदान वाढत नाहीं. आह्मां सर्वांना त्याचें अनुष्ठान थोडें बहुत करावें लागतें. कारण, आपण इंद्रियांच्या अगदींच स्वाधीन झालों, व त्यांस

वाटेल तसें करूं दिलें, तर आपण केवळ पशु वनून जाऊं, ह्मणून प्रत्येक व्यक्तीनें काहीं अशीं तरी इंद्रियनिग्रह केला पाहिजे.”

“सुक्रेत्रीं व सुस्थळीं जाण्याचे मुख्य उद्देश परमेश्वराची अगाध लीला व चातुर्य पाहून त्याच्याकडेस मन वळवें, साधुसंतांचा समागम होऊन आपल्या अंगीं सद्गुणांची वृद्धि व्हावी.”

“ह्मणे लपन्न लक्ष जप झाला. पहावें तर तितके वेळ मणी ओढण्याखेरीज दुसरें काहीं नाहीं. लक्ष आवर्तनें झालीं. मनावर संस्कार पाहावा तर भोंपळ्या एवढें पूज्य. एकंदरीनें ह्या कर्ममार्गाच्या प्रकारांपासून जडता वाढते; व तितक्यानेंच भागतें असें नाहीं. तर अहंपणा इतका प्रवळ होतो कीं, आपल्याप्रमाणें कोणीं केलें नाहीं, अथवा आपण जें काहीं करितों त्याच्या उपयुक्ते-विषयीं कोणीं शंका काढिली कीं, पायांची तिडक डोक्यांत चढून त्याची निर्भत्सना करायस प्रवृत्त होतो.”

“जपतप तीर्थें व्रतें करून तामसीपणा व अभिमान कमी अथवा नाहींसा होण्यावदल सहनशीलतेवर पाणी पडले, तर जडता वाढली नाहीं तर काय ह्मणावयाचें ? हा कर्मा-

भिमान वाढत जाऊन आपल्या देशांत असा कांहीं विलक्षण प्रकार झाला आहे कीं, देव एकीकडेस राहून, मंत्रांसच देव मानू लागले, आणि मंत्रयुक्त आहुति दिल्या असतां, देवता खेचून आणितां येतात, इतकें सामर्थ्य मंत्रांस ओरोपू लागले.”

लोकांप्रमाणें सरकारानें ही महादेवरावांची मोठी योग्यता पूर्णपणें जाणिली होती, असें तारीख २२ जानेवारी १९०१ रोजीं निघालेल्या सरकारी ठरावावरून व्यक्त होत आहे. त्या ठरावाचा सारांश येणें प्रमाणें:- “ नामदार मि. जस्टिस रानडे ह्यांच्या मृत्यूचें वर्तमान ऐकून नामदार गव्हर्नर सोहेवांस पराकाष्ठेचा खेद होत आहे. आणि त्यांच्या मृत्यूमुळें त्यांच्या कुटुंबाच्या माणसांची जी फार मोठी हानि झाली आहे, तिजवद्दल आपली सहानुभूति दस्तरीं दाखल करून देवणें इष्ट आहे, असें त्यांस वाटत आहे. मि. रानडे हे गेल्यामुळें, अत्यंत नामांकित, खऱ्या हाडाच्या, मोठ्या विद्वत्तेच्या, नेमस्त विचाराच्या व निर्भीड आचरणाच्या एका सरकारी नोकरास हा देश अंतरला आहे.”

उपसंहार.

श्रीरामांस उपदेश करण्यास विश्वामित्र उत्पन्न व्हावे, श्री शिवाजी महाराजांस उपदेश करण्यास समर्थ उत्पन्न व्हावे, श्रीमंत बाजीराव सोहेवांस उपदेश करण्यास ब्रह्मेन्द्रस्वामी उत्पन्न व्हावे, आणि, सध्याच्या स्थितीप्रमाणें, आपलें कर्तव्य करण्याचा नमुना हिंदुस्थानांतल्या लोकांस दाखविण्यास महादेव गोविंद रानडे उत्पन्न व्हावे; हें सगळें ईश्वरी सूत्र आहे. सदैव जे आहेत, ते रोगाची चांगली चिकित्सा करून औषधाची योजना करीत असतात. त्याप्रमाणें, सृष्टीच्या व्यवहारांत देवाची कृति निरंतर चाललेली असते. महादेव गोविंद रानडे हे ह्या एकुणिव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत आमच्या राष्ट्रांत व्हावे, ही गोष्ट त्यांतलीच आहे. आपल्या राष्ट्राची सध्याची स्थिति आहे कशी, आणि हीमध्ये आपण कोणत्या प्रकारें वागलों असतां आपल्या राष्ट्राचें हित साधेल, हें आमच्या राष्ट्रांतल्या जनांस प्रत्यक्ष उदाहरणद्वारा शिकविण्याकरितां महादेव गोविंद रानडे अवतरले होते. एका मोठ्या वक्त्यानें एकदा असें ह्मटलें कीं, हिंदुस्थानांतल्या प्रत्येक इलाख्यास एक एक महादेव गोविंद रानडे असते तर राष्ट्रीय सभेचें मुळींच कारण

नव्हतें. तेव्हां ह्यांच्या नमुन्याप्रमाणें वागणारी पुष्कळ मंडळी जर आपणांत तयार झाली, तर सर्व प्रकारीं, आपल्या राष्ट्रस उन्नतावस्था प्राप्त होण्यास उशीर लागावयाचा नाही, हें प्रांजलपणें कबूल करणार नाही, इतका असमंजस मनुष्य एक देखील सांपडावयाचा नाही. इतरांची गोष्ट असो. पण प्रत्यक्ष केसरीकारांनीं झटलें आहे कीं, महाराष्ट्र हा अगदीं निर्जीव गोळा होऊन पडला होता, त्यास जीव महादेवरांनीं आगिला. मेल्यास जीवंत केलें हणावयाचें, हें काहीं थोडें नाही. ह्या एवढ्या हणण्याचा अर्थ स्पष्ट करण्यास व्यासासारख्या ग्रंथकारानें भारतासारखा ग्रंथ लिहिला पाहिजे.

पाण्याचा नळ बंद झाला हणजे त्याची अडचण लहान मुलापासून मोठ्या माणसापर्यंत सर्वांस जाणवते, ह्याप्रमाणें महादेवराव गेल्यामुळें, विद्यार्थी, विद्योपक्रमाविषयीं विचार करणारे, समाजोन्नतीविषयीं खटपट करणारे, व्यापारधंद्याच्या वृद्धीविषयीं मनापासून झटणारे, राजकीय कामांत आपल्या लोकांस श्रेष्ठत्व मिळावें हणून झटणारे, धर्मसुधारणा व्हावी हणून रात्रंदिवस विचार करणारे,

मग ते पाठशाळेंतल्या नादार विद्यार्थ्यासारखे गरीब असोत, किंवा मि. टाटा ह्यांसारखे कोट्यधीश असोत, त्या सर्वांचा आधार तुटल्यासारखा वाटत आहे. आमचा कैलासवासी एक मित्र महादेवरावांचा चांगला परिचित होता, तो उद्योगव्याप्तिविषयीं हणत असे कीं, “मुलींच्या बाहुल्यांच्या लग्नापासून तों पार्लमेंटांतल्या वादविवादापर्यंत माधवरावांकडे सगळ्या प्रकारच्या प्रकरणांच्या मसळती चालतात.” लहान गोष्ट नव्हे.

वामन पंडितांनीं झटलें आहे:—

उपजणें मरणें न चुके नरा
भ्रमत नित्य असे भवभोंवरा
उपजला तारि तोचि मला गमे
कुलसमनुति ज्यासुव घे रमे.

ह्यांत कुल ह्याचा अर्थ राष्ट्र असा आहे. आणखी महादेवरावांच्या उद्योगानें जर महाराष्ट्रास सर्व प्रकारीं जीवकळा आली आहे, तर ते खरे खरे जन्मले होते, हणजे त्यांच्या जन्माचें सार्थक झालें आहे, हें उघड आहे.